

2022 - 2032

FAKAOLA KE TOLONGA 'A E LEA FAKA TONGÁ

POTUNGĀUE KI HE KAKAI PASIFIKÍ

Ko e mahu'inga 'o e Lea Faka-Tonga' ki he Kaha'u'

Ne fakahuafa 'e he Ta'ahine Pilinisesi Mele Siu'ilikutapu Kalaniuvalu Fotofili 'a e hingoa ki he Pacific Languages Strategy ko e "Fakaola ke Tolonga 'a e Lea Faka-Tonga'". Ko e Fakaola ko e maama kamo ia 'o ono'aho he folau vaka kaliá mo e folau vaka laá. 'I he taimi 'oku ofi ai e vaká ki he fonuá pea ka 'i ai ha ngaahi hakau 'e fiema'u ke nau afe mei ai ka 'oku 'ikai ke nau lava 'o sio ki ai 'i he po'ulí, 'oku tu'u mai e kakai' mei 'uta mo 'enau ngaahi amá 'o nau tu'u laine ke tataki 'a e vaká ki 'uta ke hao mei he hakaú. Ko e Fakaola ko e lea 'eiki, 'o 'uhinga ko e maama 'okú ne malu'i e ngaahi vaká, ko e tāpuaki mei langi, ko e fakamo'ui ki ha me'a, pe tokoni ke lava'i lelei ha feinga. Ko e *Tolonga* ko e paotoloaki ha fo'i fakakaukau mahu'inga, fakahoko ngāue, polokalama, pe ko ha manatu melie. Ko e Fakaola ke Tolonga 'a e Lea Faka-Tonga' ko e kāpasa pe maama kamo ki he kakai Pasifikí ke paotoloaki 'aki 'enau leá ke 'oua 'e mōlia.

Pulusi 'i 'Akosi 2022
Potungāue ki he kakai Pasifikí
PO Box 833
Uelingatoni
6140

www.mpp.govt.nz

*Facing page photo:
Tom Noble Creative*

Hokohoko 'o e kakano 'o e tohi

2
Fakaola ke Tolonga 'a e ngaahi Lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifiki 'i Aotearoa, Nu'usila

4
Hokohoko 'o e Kakano 'o e tohi

7
Tala-mu'aki 'a e 'Eiki Minisitaá

11
Tala-mu'aki 'a e Sekelitali 'o e Kakai Pasifiki

12
Talateu

15
Vīsone: Ka Tupulekina 'a e Lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki, 'e Langa hake ai ha Aotearoa Tu'umālie

26
Pukepuke 'a e ngaahi Lea fakafonua lolotonga 'a e feliliu'aki 'o e 'Eá

28
Fakaola ke Tolonga 'a e Lea 'a e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki: Vīsone ki he ta'u 'e 10 ka hokó

30
Ngaahi Tefito'i Taumu'a Ngāue 'e 3 'e toe lahi ange 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi Lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i Aotearoa

31
Tefito'i Mo'oni 'e tolu ke Tataki 'a e ngaahi Ngāue mo e Tokoni 'i he kaha'ú

33
Ngaahi Founa Tokoni 'o Fakatatau mo e Fiema'u 'a e Lea fakafonua Takitaha

16
Talite 'o Waitangi mo e Fakaola ke Tolonga 'a e Lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki

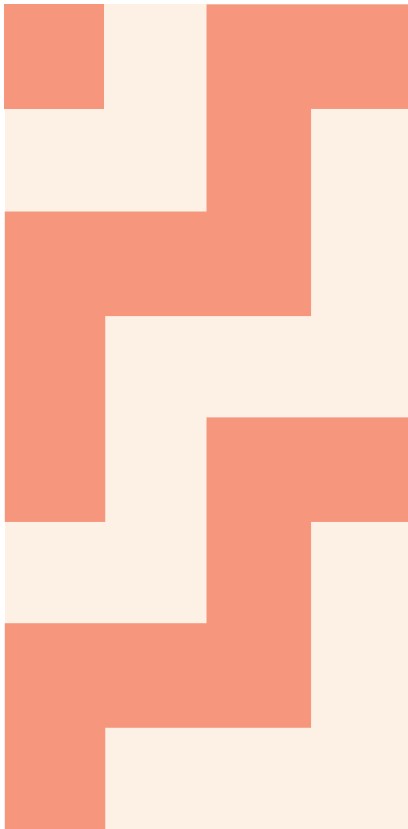
17
Ko e Hisitōlia 'o e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki 'i Aotearoa

19
Ko e ngaahi me'a 'okú ne fakafe'atungia 'i 'a hono ngāue'aki mo hono fakatolonga 'o e ngaahi Lea fakafonua

22
Ko hotau fatongia mo e vā mo e ngaahi Komiuniti o e 'otu motu Pasifiki

25
Ko e Totonu 'a e Tangatá ke Pukepuke 'a 'enau ngaahi Lea fakafonua

34
Ngaahi Palani Ngāue

36
Ngaahi Palani Ngāue ki he ngaahi Lea fakafonua 'o e 'otu motu Pasifikí

38
Ngāue ke fakahoko ha liliu

38
Tefito'i Taumu'a Ngāue 1:
Fakatokanga'i e Mahu'inga 'a e Lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu Pasifikí 'i Aotearoa kotoa

40
Tefito'i Taumu'a Ngāue 2: Fakaivia mo tokoni'i 'a e ngaahi hala fononga 'o e akó mo e ngaahi naunau ki hono ako'i 'o e ngaahi Lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifikí pea ako'i 'aki pē 'a e Lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifikí

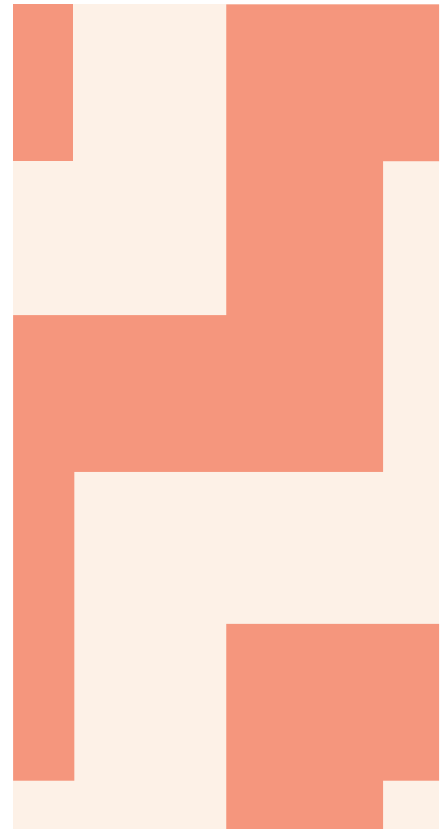
42
Tefito'i Taumu'a Ngāue 3:
Fokotu'utu'u ha 'Ātakai ma'ae Lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifikí, ke toe lahi ange 'a hono ngāueaki pea lahi mo e ngaahi feitu'u ke ngāueaki aí

45
Konga 3;
Ngaahi fakaikiiki ki he tūkunga 'o e ngaahi Lea fakafonua 'o e Pasifikí 'i he Komunitií

46
Lea Faka-Tonga

50
Ngāue fakataha mo e ngaahi Fa'unga Ngāue kehé

52
Fakahoko, Monitoa mo toe Vakai'i

53
Fakamatala fakalahi 1:
Fakakalalasi fakataha ki he kautaha UNESCO

54
Fakamatala fakalahi 2: 'Oku Lēsisita 'a e kau ako 'i he ako'anga 'oku ako'i fakataha ai 'a e ngaahi Lea fakafonua 'o e Pasifikí mo e Lea faka-Pilitāniá pea mo hono ako'i 'o ha toe Lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifikí 'i he ngaahi ako'angá.

63
Fakamatala fakalahi 3: Founga kehekehe 'a hono Fakaakeake 'o e Lea fakafonua

64
Fakamatala Fakalahi 4:
Fakakalalasi 'o e Lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifikí

66
Ngaahi fakaongoongo lelei

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su'a
William Sio – Minisitá ki he Kakai
'o e Pasifiki**

‘Oku ‘i ai ‘a e lea ‘oku fa’a ngāue‘aki ‘e he
kau toulekeleká ‘oku pehē,

“E lē falala fua lā’au o le vao, e māfua ona
falala ona o le agi o le matagi”. (Gagana
Samoa)

“He ‘ikai ngaue noa pē ‘a e ‘ulu ‘akau ‘o
e vaotaá, ‘oku ngaue’ ko e havilí.”

Talamu‘aki ‘a e ‘Eiki Minisitaá

Talu meí he 1970 tupú, kuó u fakatokanga‘i ‘a e kau paionia ‘i he ngaahi lea kehekehe meí he Pasifikí kuo nau loto to‘a ke tu‘u ta‘engaue pea tuiaki ‘a e ngaahi matangi mālohi ‘o e māmani lea faka-Pilitaniá ke fa‘u ha hala fononga ma‘ae ngaahi leá mo e ‘ulungāanga fakafonua ‘o e ‘otu motu Pasifikí ke tupulaki mo tolonga ‘i ‘Aotearoa, Nu‘usila. Neongo ‘a e lahi e ngaahi ‘otu motu ‘o e Pasifikí, na‘e fakamalumu pe pule‘i ‘e he ngaahi fonua lalahí pea nau teke ke fakamu‘omu‘a ‘a e lea Faka-Pilitaniá. Na‘e puke pē ‘e he kau paionia ko ‘ení ‘a e tui mo e fakakaukau ko ‘etau ngaahi leá mo e ‘ulungāanga fakafonua ko e makatuliki ia ki he mo‘ui lōtolú. Na‘a nau ‘ilo‘i, ka tupulaki ‘a e ngaahi leá mo e ‘ulungāanga fakafonua, ‘e longomo‘ui ‘a hotau ngaahi komiunití pea ‘e hoko ‘a Aotearoa ko ha feitu‘u lelei ange ki he ‘etau nofó.

‘I he ‘eku fakakaukau ki he kau paionia ko ‘ení, ‘oku ou manatu kia: Mama Tupou Manapori ‘o Hillary College koe‘uhí ko ‘ene lava ke vahevahe ‘a ‘ene ‘iló mo ‘ene taukei fekau‘aki mo e ‘ulungāangá pea mo e lea fakafonua ki he fānau ako Kūki ‘Ailani; kau ki ai mo Mama Mere Tapaeru Tereora ‘i hono fuofua fokotu‘u ‘a e ‘uluaki polokalama Punanga o Te Reo ki he longa‘i fānau iiki Kūki ‘Ailani; le Afioga ia Tofaeono Tanuvasa Tavale QSM ‘a ia kuó ne fakafaingofua‘i ‘a e faingamālie ki he ako Lea faka-Ha‘amoá ‘i hono tuku atu ha ngaahi naunau ki hono ako‘i ‘o e leá pea kuó ne fakalele ‘a e fuofua uike Lea faka-Ha‘amoá ‘a ia na‘e tataki ‘e he New Zealand Human Rights Commission Radio Samoa ‘i Aokalani ní pea mo e kau faiaiko mo e kau taki ‘o e komiunití Niueé ‘i hono fokotu‘u ‘a e fuofua ‘apiako lautohi ko e Favona Primary School ‘i he 2021 ‘a ia ‘oku ako‘i ai ‘a e Lea faka-Niueé. Ko e ngaahi a‘usia pe lavame‘a ‘eni kuo hoko ko ha ngaahi fakava‘e lelei ‘a ia kuo pau ke tau hokohoko atu hono ngāue‘i.

Kuo mahino mai ‘i he ngaahi ta‘u lahi kuo hilí ‘a e sí‘isi‘i ange ‘a hono ngāue‘aki ‘o e ngaahi Lea fakafonua ‘o e ngaahi otu motu ‘o e Pasifikí pea ‘oku lahi ‘a e ngaahi lea ‘oku ‘i he tu‘unga

fakatu‘utāmaki ‘e ngali ke mole ‘aupito ia. ‘Oku ‘ikai ke tau tuenoa ‘i he ngāue ko ‘ení pea ‘oku mau vakai ki he ngaahi Lea fakafonua ‘i he tapa kotoa ‘o e kolopé ‘o kau ai ‘a e lea ‘a e tangata whenua ‘o Aotearoa, ‘a ‘enau a‘usia mamahi ‘a e mōlia ‘enau leá pea mo ‘enau amanaki ke fakafokifoki mai ‘o ‘enau ngaahi lea fakafonua. Ko e kāinga Maulí mo e kāinga Pasifikí ‘okú na hangē ha ongo vaitafe ‘okú na tafe fakataha atu ki he moaná (Te Moana Nui a Kiwa) ‘a ia ‘okú ne ha‘iha‘i ‘a hotau vā fekau‘aki makehe ko e kakai ‘o e tahi Pasifikí. ‘Oku ‘i ai hotau fehokotaki‘anga, ‘ulungāanga fakafonua mo e tukufakaholo, ngaahi tui fakalaumālie, ngaahi lea fakafonua mo e ngaahi taufatungamotu‘a. Ko e fehokotaki makehe ko ‘ení ‘oku hokohoko atu ‘ene faka‘a‘au ke to e māfana mo vāofi ange ‘i he taimi ‘oku fakataha mo fehokotaki ai ‘a e ngaahi fāmilí pe kāingá pea tupu tokolahi foki ai mo e fānau ‘oku nau kau ki he tukufakaholo mo e tupu‘anga ‘o e kāinga Maulí mo e Pasifikí fakatou‘osi. Ko ‘etau koloa mo e mālohinga mātu‘aki makehe ‘eni ‘oku tau ‘oatu ki māmani.

‘Oku tu‘ukimu‘a faka-māmani lahi ‘a hotau kāinga Maulí he ngāue lahi kuo nau fakahoko ‘i hono fakaakeake mai ‘a ‘enau lea fakafonua, pea ‘oku lava ke tau ako mei ai. ‘Oku lava ke tau ngāue fakataha, ako meia tekinautolu pea ‘oku ‘i ai mo hotau fatongia ke poupou‘i ‘enau feinga ke fakatolonga ‘a e lea faka-Maulí.

‘Oku toe makehe foki ‘a Aotearoa, Nu‘usila, he koe fonua ‘i he Pasifikí, pea ko e feitu‘u ia ‘i māmani ‘oku nofo tokolahi taha ai ‘a e kāinga Pasifikí. ‘I he‘ene peheé, ‘oku ‘i ai hotau fatongia, ko e pukepuke mo fakatolonga ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘a hotau ngaahi komiunití Pasifikí.

Ko e palani ngāue ‘oku ‘iloa ko e Fakaola ke Tolonga ‘a e Lea fakafonua ‘a e ‘otu motu ‘o e Pasifikí 2022-2032, ko e fuofua palani ngāue pehē ia ‘i Aotearoa. ‘E taimi lōloa ‘a e ngāue ke fakahoko ki hono fakamā‘opo‘opo ‘a e ngaahi tokoni ki he ngāue‘aki ‘o e lea fakafonua ‘o e ngaahi ‘otu motu meí he Pasifikí, pule‘angá, ngaahi komiunití, mo ha taha pē.

Ka tupulekina ‘a e ngaahi Lea ‘a e ‘otu motu Pasifikí, te ne langa hake ha Aoteroa tu‘umālie. ‘Oku ‘i ai ‘a hono taumu‘a ngāue ‘e tolu:

- 1. Ke fakatokanga‘i ‘a e mahu‘inga ‘o e lea fakafonua ‘o e ngaahi ‘otu motu Pasifikí ‘i Aoteroa kotoa**
- 2. Ke fakaivia mo tokoni‘i ‘a e ngaahi hala fononga ‘o e akó mo e ngaahi naunau ki hono ako‘i ‘o e lea fakafonua ‘a e ‘otu motu Pasifikí pea ako‘i ‘aki pē ‘a e lea fakafonua ‘a e ‘otu motu Pasifikí**
- 3. Ke lahi ange ‘a hono ngāue‘aki pea lahi mo e ngaahi feitu‘u ke ngāue‘aki aí**

Kuo mau fakatokanga‘i lolotonga ‘a e fakataputapui ‘o e Covid-19 ‘a e fu‘u mahu‘inga ‘o e ngaahi Lea fakafonua ‘a e ‘otu motu ‘o e Pasifikí ki he tokangaekina ‘a e mo‘ui lōtolu ‘o e kāinga Pasifikí. Kuo mahino mai meí he ngaahi ola ‘a e ngaahi fakatotoló, ‘o kapau ‘oku lelei ‘a e fetu‘utaki ‘a hotau kakaí ‘i he ‘enau lea fakafonua mo e lea faka-Pilitāniá,‘e malava ke tokoni ia ki he mo‘ui lelei faka‘atamaí, tu‘unga fakaakó, tukufakaholó pea moe tu‘unga faka‘ekinomiká.

‘Oku ou faka‘amu ke fakamālo‘ia ‘a e ‘eiki Pālemiá, Rt Honourable Jacinda Ardern, kau Minisitā ‘o e Pule‘angá, ngaahi potungāue ‘o e Pule‘angá, kau mataotao ‘i he mala‘e ‘o e akó, kau fakatotoló, pea kau ai mo e kāinga mo e hako tupu ‘o e Pasifikí ‘i Nu‘usilá ni, ‘i hono poupu‘i ‘a e fokotu‘u ngāue fakahisitōlia ‘oku ‘iloa ko e Fa‘unga Ngāue ki he ngaahi Lea fakafonua ‘o e Pasifikí.

‘Oku ou mātu‘aki poupu‘i ‘a e ngāue fakahisitōlia ko ení ke Fakaola ke Tolonga ‘a e ngaahi Lea fakafonua ‘a e ‘otu motu Pasifikí. Fakatauange ke hoko ko ha koloa mahu‘inga mo ha mālohinga ki Aoteroa, Nu‘usila ‘i he‘ene hoko ko e fonua Pasifikí fakaeonopooni.

Ko ia tau ‘amanaki lelei ki he kaha‘ú ‘a ia ‘e mahiki hake ‘a e matangi ‘o e feliliuakí ‘o fenāpasi mo ‘etau ngaahi feingá, pea ne teke ai kitautolu ke tau laka atu ki mu‘a ki ha tūkunga ‘oku tau lotolahi ai ke poupu‘i, vahevahe, ako mo ngāue‘aki lelei ‘a ‘etau leá mo e ‘ulungāanga fakafonua , pea tupulekina ‘i hotau ngaahi ‘apí, komiunitií mo e ngaahi ngāue‘anga ‘i Aoteroa, Nu‘usila.

Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su‘a William Sio – Minister for Pacific Peoples

**Lau Mac Leuanae –
Sekelitali ki he Kakai Pasifiki & Pule
Lahi, Potungāue ki he Potungāue ‘a
e Kakai Pasifiki**

E sui faiga, ae tumau le fa’avae (Gagana Samoa)

*‘E ala liliu ‘a e founga ngāu’é ká ‘e ‘ikai toe uesia
‘a e makatu’ungá.*

‘I he 2018, na’e kamata ai ‘a e talatalanoa ‘i he ta’u kakato ‘e taha, ‘a e Potungāu’é pea mo e ngaahi komiuniti ‘o e Pasifiki, na’e mahino vave ‘aupito ko e ngaahi lea fakafonuá, ko e fakava’e ia ki he mo’ui lōtolu ‘a e kakai ‘o e Pasifiki.

Talamu'aki 'a e Sekelitali ki he kakai Pasifikí & Pule lahi ki he Potungāue 'a e kakai Pasifikí

Oku ou takimu'a ma'u pē 'i hono taukave'i 'a e ngaahi lea 'a e 'otu motu Pasifikí mo hono pole'i 'a e fonuá ke nau fakatokanga'i 'a e fu'u ivi mo e lelei 'o e ngaahi lea 'o e Pasifikí, kuo te'eki ke fai ha vakai ki ai. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e mahuinga'ia 'a 'emau potungāue 'i he feinga ke fakapapau'i 'oku fakatolonga 'a e ngaahi leá, 'ulungāanga fakafonuá mo e tukufakaholo 'o e ngaahi fonuá. 'Oku mahino kiate kimautolu neongo 'a e pōlepole 'a e kāinga Pasifikí 'i he matakali 'oku nau ha'u mei ai, ká ko e tūkunga 'o 'enau ngaahi lea fakafonuá 'oku ngāvaivai pea 'oku kamata ke mole 'a e ngaahi lea fakafonuá. 'I he'ene peheé, 'oku mahu'inga 'aupito ke mātu'aki fakahoko ha ngāue ki ai 'i he taimí ni 'i ha toe taimi kimu'a ange.

Ko 'etau tokangaekina 'a 'etau ngaahi lea fakafonuá, ko 'etau tokangaekinga ai pē ia 'a hotau kaha'ú. Ko 'etau tokanga ke 'ohake 'etau fānaú ke nau 'ilo mo poto 'i he'enu lea fakafonuá, 'oku nau mateuteu lelei ange ke lava'i lelei 'a 'enau ngaahi feinga faka'atamai mo e ngaahi taumu'a ngāué. 'E ngalingali te nau mo'ui lelei ange faka'atamai mo fakasino, pea ongo'i mahu'inga'ia ange honau tupu'angá mo 'enau mo'ui lōtolú.

Kuo hoko 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e pule'angá ki he ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifikí ke fakafaingamālie'i kitautolu ke hokohoko atu 'etau ngāué ke hā sino mai 'a e ngaahi faka'amu mo e fakakaukau 'a e ngaahi komuinití Pasifikí 'a ia 'oku hā 'i he vīsone 'o e līpooti ko e 'Pacific Aotearoa Lalanga Fou'. Ko 'emau founa ngāué, 'oku mau fakatokanga'i 'a e faingata'a 'o hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāué ni, pea koe'uhí 'oku 'ikai ha tokotaha pē ha kautaha kuo nau ma'u kotoa 'a e ngaahi talí, ko ia 'oku mātuaki mahu'inga ke tau ngāue fakataha.

Ko 'emau palani ngāué ke tokangaekina 'a e mo'ui lotōlu 'o e kāinga Pasifikí(Pacific Wellbeing Strategy) ke fakahoko 'e he ngaahi pōtungāue kotoa 'a e pule'angá. Ko e founa ia 'e taha 'o 'etau poupu ki he ngāue fakataha pehé ni. 'E hoko eni ko ha fakalotolahi mo ha mālohinga ki he kau taki 'o e pule'angá 'o fakapapau'i ai 'oku

fenāpasi 'a e tokoni 'a e pule'angá mo e fiema'u 'a e ngaahi komiunití Pasifikí. 'Oku kau 'i heni 'a e founa 'o 'etau ngaahi tokoni fakapa'angá mo hono poupu'i 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí, ko ha makatuliki ia ki he mo'ui lōtolu 'a e kāinga Pasifikí, pea 'i he fai peheé 'okú ne fakatoka 'a e fakava'e lelei ki he kaha'ú.

'Oku 'omai 'e he fa'unga ngāue ki he ngaahi lea 'a e 'otu motu Pasifikí 2022-2032 (Pacific Language Strategy 2022 – 2032) ha faingamālie ke ngāue fakataha ai 'a e komiunití Pasifikí mo e pule'angá, kae lava ke tau fa'ufa'u ha ngaahi makatu'unga lelei ki he komunití ke ngāue'i ha ngaahi fakakaukau ke pukepuke mo fakatolonga 'a 'enau ngaahi lea fakafonuá. 'E makatu'unga 'a e ola lelei 'o e feinga ko 'ení meí he lava ke ngāue fakataha mo e komiunití ke 'ausia 'a e vīsone ke tupulaki 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifikí ke ne langa hake ha Aotearoa tu'umālie.

'Oku ou faka'amu ke fakamālō'ia 'a kinautolu kuo nau kau mai ki hono pukepuke mo fakatolonga 'etau ngaahi leá 'i he 'aho kotoa – pe ko e fa'éé koe 'oku ako'i 'a e lea fakafonuá ki he fānaú, pe ko e talavou pe finemui koe, 'oku ke ako 'a e leá 'i he ngaahi kalasi 'i he 'initanetí, pe ko ha tokotaha 'i he ngāue'angá 'oku tu'uaki 'a e mahu'inga 'o e uike lea fakafonuá, pe tangata'eiki toulekeleka 'oku fanongo ki he ngaahi polokalama fakamafola lea 'o e Pasifikí 'i he letioó. 'Oku 'ikai puli 'a ho'omou ngāue lelei pea 'oku mau fakamālō atu. Kuo mou faivelenga ho'omou ngaahi ngāué 'i he ngaahi feinga kotoa ke pukepuke 'etau ngaahi leá, pea ko 'emau faka'amú ia ke mau lava 'o faka'apa'apa'i ho'o mou ngaahi feingá mo e tukupaá 'o fai atu ha poupu lelei 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí.

**Ma lo'u fa'aaloalo lava,
Laulu Mac Leauanae**

Talateu

“Ke lava te lau o te Kupega te lau mua ma te lau muli, ke naunau ma galulue fakatahi” (te gagana Tokelau)

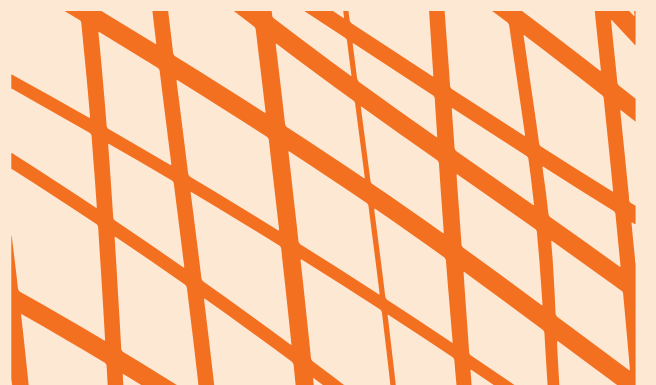
“Kuopau ke tokolahi fe’unga pea ngāue feongoongoi ‘a e kau toutai ke tatakī ‘a e potanga iká ki he kupengá”

Hangē ko e lī kupenga ‘a e kāinga Tokelaú, ‘oku fiema’u ke tau ngāue fakataha ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue ‘i he ongo tafa’aki ‘o e kupengá ke toutai’i ke ma’u ha potanga ika. Ko e ngāue feongoongoi mo faaitahá ‘e ola lelei ai ‘a e toutai pea ‘e ma’u me’atokoni kotoa ai ‘a e koló. ‘Oku fakaivia kinautolu ‘i he’etau fanongo, ako mo lea ‘i he’etau ngaahi lea tukufakaholó ‘o hangē ko e mata’i ika mei ‘ōsení, ‘oku tau ma’u mālohi, mo’ui lelei mo ivi’ia ai ke ngāue’i ha mo’ui ‘oku tu’umālie. Ke fakatolonga ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki, kuo pau ke tau ngāue’i fakataha ‘a e kupengá ke ma’u ai ha ola ‘oku lelei.

‘I he kuohilí, kuo ‘i ai ha kau tu’ukimu’a ‘i he komiuniti Pasifiki, na’a nau mohu faiva ‘i hono ngāue’i ‘o e kupengá ke pukepuke mo fakatolonga ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki.

Na’e fakalotolahi ‘aupito ‘a e ngaahi ngāue fisifisimu’a ‘a e kāinga Maulí ‘i hono pukepuke mo faka’ai’ai ‘a e lea faka-Mauli ‘i Nu’usilá ni.

Ko e Fa’unga ngāue ko ‘ení ‘okú ne poupou’i ‘a e ngaahi feingá ni ke lava ‘o ngāue fakataha ‘a kinautolu kotoa pē ‘oku nau ngāue ki hono pukepuke mo fakatolonga ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki. ‘Oku mahu’inga ke nau ngāue fakataha mo fepoupou’aki ‘i hono ngāue’i ‘o e kupengá ‘i he ngaahi fetu’utakí, ngāue feongoongoi mo fetokoni’akí ke fakapapau’i ‘e ma’u ‘a e ola lelei taha mei he toutai.

Ka tupulekina 'a e Lea fakafonua 'o e Pasifikí 'e langa hake ai ha Aotearoa tu'umālie.

Na'e hoko 'a hono pule'i fakakolonia 'e Pilitānia 'a Nu'usilá ni, 'o ma'u hala ai 'a e ni'ihī tokolahi 'i he'enua pehé, 'e fiema'u ke lea faka-Pilitānia 'a e kāinga Maulí mo e kāinga 'o e Pasifikí, 'o kapau 'oku nau fie laka kimu'a.

Ko e mafola 'a e fakakaukau pe tui ko ení, 'okú ne fakamalohi'i 'a e kāinga Maulí mo e Pasifikí ke nau fononga atu 'i he ngaahi 'alunga mo e feitu'u 'oku 'ikai ke nau mahino'i pe fakamahu'inga'i ai 'enua ngaahi leá.

Na 'e hoko ai 'a e kamata ke holo lahi 'aupito 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi leá ni 'i Aotearoa. Ka neongo ia, kuo takimu'a 'a e fuofua kakai 'o e fonuá, kāinga Mauli 'o Nu'usilá ni, 'i he kolopé, 'i he'enua ngāue mālohi ke fakafepaki'i 'a e ngaahi fakakaukau hala 'o e kuohilí pea kuo nau takimu'a 'i he feinga ke fakaakeake 'enua lea fakafonua. 'I he taimi tatau, koe tokolahi 'o e kāinga Pasifikí kuo nau muimui he vaa'i hala tatau, 'o feinga ke pukepuke mo fakatolonga 'enua leá. 'Okú nau fakahā mai ha ngaahi talanoa fo'ou 'i he tupulaki 'enua ngaahi lea fakafonua fakataha mo e lea faka-Maulí pea 'oku lahi ange leva 'a e ngaahi faingamālie 'o e komiunitií, pea tu'umālie ai 'a Nu'usila.

Ko e ngaahi tokoni fakapa'anga mo poupou ki he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí (tangata te Moana-nui-a-Kiwa) 'o kau ai 'a e lea faka-Maulí, 'okú ne malu'i 'a e mo'ui lōtolú mo e 'ulungāanga fakafonua, pea 'oku tupu mei ai 'a e ngaahi komiunitií 'oku nau mo'ui lelei, ma'u e faingamālie fakaako, pea hoko ko ha tangata'i fonua mo ha fefine'i fonua lelei. 'Okú fu'u matu'aki mahu'inga 'eni ki he'etau longa'i fānaú mo e to'utupú, koe'uhí he 'e 'aonga hono poupou'i mo tokoni'i 'enua ngaahi lea tukufakaholó ki he'enua ongo'i 'oku nau loto falala mo lotolahi 'i he'enua 'ilo'i honau Tongá. 'O kapau 'e fakamahu'inga'i 'a e leá, 'ulungāanga

fakafonua, pea mo e tukufakaholó 'i Nu'usilá ni, 'e hoko ia ko ha me'a ke laukau ai 'etau fānaú, pea nau polepole'aki 'enua nofo 'i he fonuá ni. 'O kapau 'e fiema'u ke polepole pea ui 'e he'etau fānaú 'a Aotearoa ko honau 'api pe fonua ia, pea tá kuopau ke fakamahu'inga'i 'e Aotearoa 'a 'enua ngaahi leá, 'ulungāanga fakafonua mo honau tupu'angá.

'Okú 'i ai 'a e fakamo'oni ta'eveiveiua ki hono tokoni'i mo poupou'i 'o e ni'ihī ('oku faka'au ke tokolahi) 'oku nau lea he lea 'e ua pe lahi ange 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí, 'e tokoni 'eni ke:

- toe lelei ange 'a e ola 'o e ngaahi feinga ako faka 'atamaí, kau ai 'a e toe lahi 'a e ma'u mata'itohí pea mo ha faingamālie ako 'oku taau;
- toe lahi ange 'a e ngaahi faingamālie ngāue mo e ma'u 'anga pa'angá;
- fokotu'utu'u ha ngaahi founa 'e lava ke fakalalakaka ai 'a e mo'ui lōtolú mo malu'i 'a e mo'ui lelei faka'atamaí mo fakasinó;
- fakalotolahi'i 'a e ongo'i mahu'inga'ia 'iate kita, loto falala kiate kita mo hoto tupu'angá pea tokoni ki he malu mo e ma'uma'uluta fakasōsialé;
- ke toe lelei ange 'a e ivi pea moe ngaahi ma'u'anga pa'anga ke tokoni ki hono langa hake 'a e 'ekonomika 'a Nu'usilá ni.¹

'Okú 'i ai 'a e mātu'aki felāve'i 'a e longomo'ui 'a e lea faka-Maulí pea mo e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí ki he tu'umālie pea tokangaekina lelei 'o e mo'ui lōtolú pea mo hono langa hake 'o e fonuá fakalūkufuá.

'Okú totonu ke tau faka'apa'apa'i 'a e tūkunga makehe 'oku 'i ai 'a e lea faka-Maulí pea feinga ke fakatolonga 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e kāinga Pasifikí, he 'oku makatu'unga ai 'a 'etau laka ki mu'a.

VĪSONE:

KA FAKATUPULEKINA 'A E LEA FAKAFONU'A 'A
E 'OTU MOTU PASIFIKÍ, 'E LANGA HAKE AI HA
AOTEAROA TU 'UMĀLIE

NGAAHI TEFITO'I TAUMU'A NGĀUÉ

Ke fakatokanga'i 'a e mahu'inga 'o e lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu Pasifikí 'i Nu'usilá ni kotoa.

Ke fakaivia mo tokoni'i 'a e ngaahi Hala fononga 'o e akó mo e ngaahi Naunau ki hono ako'i 'o e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifikí 'aki pē 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifikí.

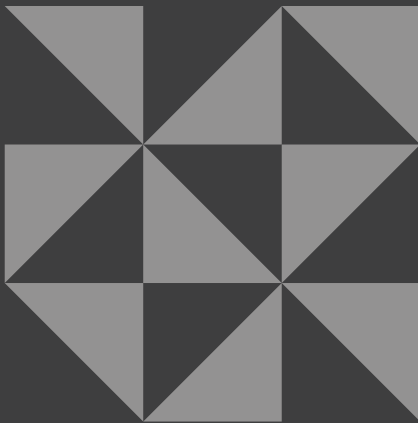

Fokotu'utu'u ha 'ātakai ma'ae ngaahi lea fakafonua 'o e ngaahi otu motu Pasifikí, ke lahi ange 'a hono ngāue'akí pea lahi mo e ngaahi feitu'u 'e ngāue'aki aí.

Fa'unga Palani ngāue ki he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki pea mo e Talite 'o Waitangi

“E kore au e ngaro; te kākano i ruia mai i Rangiātea” (te reo Māori)

“E 'ikai 'aupito teu hē; he ko e tenga na'e tó mei Rangiātea.”

‘Oku kau ‘a e tui fakalaumālié, ngaahi ‘ulungaanga fakafonua, fonua kaungā‘apí, pea mo e Talite ‘o e Uaitangi, ko ha ngaahi fa’unga ia ke fehokotaki vāofi ai ‘a e kāinga Pasifiki mo e kāinga Maulí, hangē ko e fakatoukatea ‘a e kaliá ‘i he folau tahí. Ko ‘etau ‘ilo’i ‘a e ngaahi fehokotaki ko ení, ‘e tokoni ia ki he’etau fononga ki he kaha’ú.

‘Oku ‘i ai ‘a e vā fehokotaki makehe ‘a e kāinga ‘o e Pasifiki mo e fuofua kakai ‘o e fonua ni (tangata whenua)

Ko e kāinga Maulí ko e fuofua kakai ia ‘o Aotearoa, pea ko honau tupu‘angá ‘oku a’u atu hono lolotó ki he ‘ōsení. Na’e tatau pē ‘a e ngaahi hisitōlia folau tahí, mo kumi fonua fo’ou mo e ‘iló pe fakakaukau fo’ou ‘a e kāinga Maulí mo e kāinga Pasifiki ‘i he ‘enau folaua ‘a e ‘Ōsení (Moana-nui –a- Kiwa) ko e kumi ‘o ha ngaahi fonua fo’ou. Kuo ta’u ‘e lauafe ‘a e fononga mai ‘a e kāinga mei Hawaiki-nui, Hawaiki-roa pea mo Hawaiki-pāmamao. ‘Oku tu ‘u fakataha ‘a e kāinga Pasifiki mo e kāinga Maulí he koe kakai pē kitautolu ‘e taha ‘o e ‘ōsení. ‘Oku fenāpasi ‘a honau ‘ulungāanga fakafonua, ngaahi tui pe fakakaukau, pea mo e leá ‘o nau fakamahino ai ‘a e ngaahi ‘alunga ne nau toutou fetaulaki ai ‘i he kuohilí. Ko hotau fehokotaki ‘oku mahino pē ia ‘i hotau tupu‘angá, pea ko e me’a ia ‘oku ne nono’o fakataha’i kitautolu kae ‘ikai ke ne fakamavahevahe’i kitautolu ‘o tatau pē ‘i hotau ngaahi komiunitií pea pehé ki tu’a mama’o atu. Koe ngaahi fekau’aki ko eni meí he kuohilí ‘oku toe mālohi mo vāofi ange ‘i he faka’a’au ke tokolahi ange ‘a e kakai ‘o e Pasifiki ‘oku nau konga Maulí.

Faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi taumu’a ‘o e Talite pea mo e tokoni’i ‘a e komiuniti Pasifiki

‘Oku faka’apa’apa’i ‘e he Palani ngāue ko ‘ení mo e ngaahi le’o ‘oku ongona mei ai ‘a e Talite ‘o Waitangi pea ‘oku fakamahino’i mai ai ‘a e uesia ‘a e lea faka-Maulí mo e ngaahi lea ‘o e Pasifiki koe’uhí ko hono pule’i fakakolonia ‘o Aotearoa ‘i he kuohilí, ‘o kau ai ‘a e ngaahi ngāue ta’etotonu mo lau lanu ‘i he Pasifiki. ‘I he pule fakakolonia, na’á ne fakatolonga mai ‘a e fakakaukau ko e lea faka-Pilitānia ko e lea ia ‘e ma’u ai ‘a e ngaahi faingamālie ‘o e mo’u. ‘I he ‘ene pehé na ‘e ‘ikai ke ngāue’aki ‘a e ngaahi lea ‘o e kakai tonu ‘o e fonua, he na’e ‘ikai ke fakamahu’inga’i ‘e he kakai ‘o Nu’usilá. Kuo hoko ai eni ko ha ngaahi faingata’a’ia’anga ki he toutupu Maulí mo e kakai ‘o e Pasifiki.

‘Oku ‘omai ‘e he Talite ha ngaahi founa ngāue ke talanoa’i ai ‘a e ngaahi ta’efaitotonu mo e ta’efiemālie ‘a e kainga Maulí pea lava ke nga’unu ai kimu’a ‘i ha founa ‘e fai ai ha fefiemālie’aki.

Ko e ngaahi palopalema na’e hoko ki he kāinga Maulí na’e hoko tatau pē ki hotau ngaahi komiuniti Pasifiki, ká na’e pehē pē foki mo e ngaahi lelei mei hono talanoa’i.

‘Oku ‘i ai ‘a e palōvepi faka-Ha’amoā ‘oku pehé mai **“A logo tai ua logo uta”** ‘oku ‘uhinga ia ki hoto fatongia ki he kakai kehé. ‘Oku ‘i ai hotau fatongia fakatokolahi ke tau fetokoni’aki ai.

‘I he’ene pehé, ‘oku hoko ‘a e ngaahi feinga ke fakaakeake ‘a e leá, ‘a ia ‘oku hā ‘i he palani ngāue ko ení, ‘oku fakataumu’a ke pukepuke, ako mei ai, pou pou’i pea ke fakamānava hake ‘a e ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘e he tangata’i fonua ‘o Aotearoa (tangata whenua) ki hono fakaakeake ‘a e lea faka-Maulí.

Ko e Hisitōlia ‘o e ngaahi Lea fakafonua ‘o e ‘otu motu Pasifiki ‘i Aotearoa

**“Kua tupu, kua aka.
Kua toro te papa i
Avaiki”
(lea faka-Kuki ‘Ailani)**

**“Kuo talamuka,
‘o fakaaka, pea
tāhulihuli ‘a Avaiki.”**

Kuo takimu‘a ‘a e ngaahi komiuniti Pasifiki ‘i hono fakatolonga ‘o e ngaahi lea talu ‘enau hiki fonua mai ki Nu‘usilá ni.

Meí he ngaahi feinga kuo fakahokó, kuo tau sio ki hono fokotu‘u ‘a e ngaahi akoteu ki hono ako‘i ‘a e lea Pasifiki, pea pehē ki he ngaahi faingamālie ‘i he ngaahi ako‘angá, letioó, ngaahi nusipepá, ngaahi faiva fakafonua, mo e ngaahi kautaha ki he ako ‘i Aotearoa, Nu‘usila. ‘Oku fevahevahe‘aki pea ngāue‘aki ‘a e leá ‘i he ngaahi katoanga fakafonua mo e ngaahi siasí ‘i he fakamee, ngāue fakamea‘á, koka‘angá, founa toutaí mo e fo‘u popaó. Ko e fakalalakala ‘i hono ako‘i ‘o e leá pea mo hono teke ‘o e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki mo e ngaahi anga fakafonua ‘oku makatu‘unga ia ‘i he ngaahi pou pou lahi ‘a e komiuniti Pasifiki.

Kuo fakautuutu ke lahi ange ‘a e faingata‘a ‘oku fe‘ao mo e ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki ‘i he teke meí he kakaí ke taha pē ‘a e lea ‘oku ngāue‘aki ‘i Aotearoa, pea kuo kamata ke ngāue lahi ‘aki ‘a e lea faka-Pilitaniá ‘i he ngaahi feitu‘u na’e tukufakaholo ai ‘a hono ngāue‘aki ai ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki hangē ko e ngaahi ‘apí pea mo e falelotu.

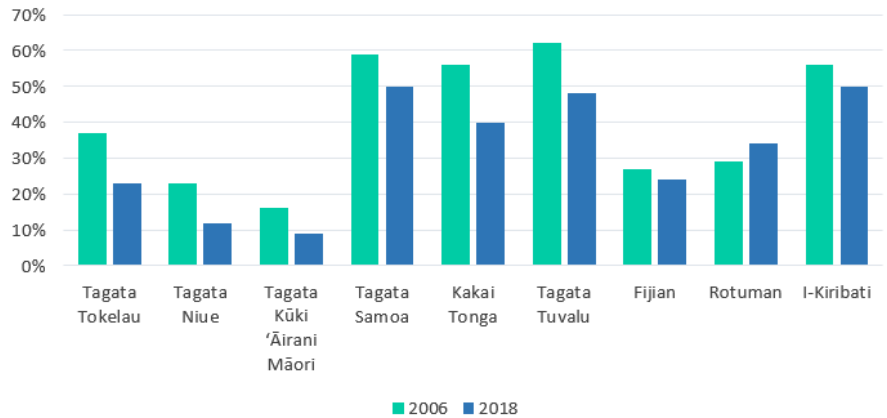
Neongo ‘oku hokohoko atu pē ‘a hono ngāue‘aki ‘o e ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki ‘i Aotearoa, Nu‘usilá, ka na’e meimei fakatefito pē ‘a hono ngāue‘aki ‘i he ngaahi feitu‘u pau pē, ‘o hangē ko ‘api mo falelotu.

Koe‘uhi ko e fakangatanga ‘o hono fakamahu‘inga‘i ‘o e ngaahi lea fakafonua ‘a e ‘otu motu ‘o e Pasifiki ‘i tu‘a meí he ongo feitu‘u ko ‘ení, (‘api moe falelotu) kuo hoko ia ko e me‘a ke holo ai ‘a e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku lava ‘o lea he ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki. Ko e holo ko ‘ení, ‘oku ō fakataha ia mo e mole ‘o e ‘ilo ki he tukufakaholó, hisitoliá moe fehokotaki ‘a e ngaahi fānili ‘o e Pasifiki.

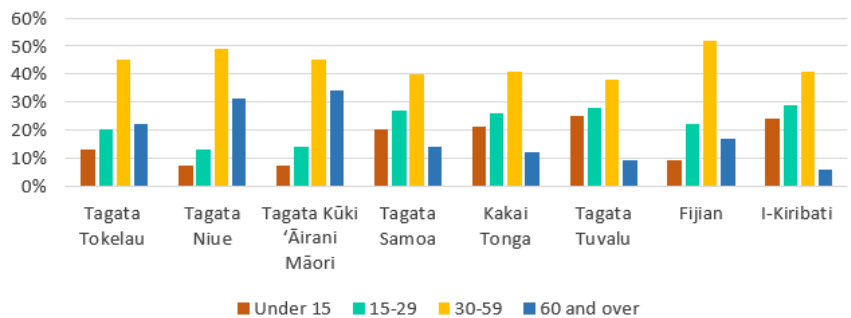
Kuo fakamahino mai ‘e he United Nations Education, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Lea fakafonua meí he Pasifiki ‘oku tu‘u lavea ngofua pe faka‘au ke mole, ‘oku kau ai ‘a e lea faka-Tokelaú, lea faka-Niuee, lea faka-Kūki ‘Ailaní mo e lea faka-Tuvalu. ‘Oku ‘uhinga eni, ‘oku ngata pē ‘i he mātu‘á pē fanga kuí pē fānau ‘oku nau ngāue‘aki ‘a e ngaahi leá ni ka ‘oku nau ngāue‘aki pē ‘a e leá ‘i honau ‘apí. Ko e tokolahi ‘o kinautolu ni na ‘e fā‘ele‘i pē kinautolu ‘i Nu‘usilá ni pea ‘oku felāve‘i ia mo e mole ‘a e leá ‘i he kotoa ‘o e ngaahi matakali ‘o e ‘otu motu ‘o e Pasifiki. ‘Oku hā ‘i he fakamatala fakalahi 1 ‘a e ngaahi fakamatala tānaki atu ki he fakaikiki ‘o e makatu‘unga na’e ngāue‘aki ki he fakalalakalasi ‘a e UNESCO.

Oku faka'avalisi ki he pēseti pē 'e 16% 'o e fānau si'isi'i hifo he ta'u 15 'oku nau lava 'o lea 'i he 'enau ngaahi lea fakafonua 'i he kotoa 'o e ngaahi kulupu 'i he Pasifiki, pea 'oku fu 'u mā'ulalo 'aupito.

Proportion of ethnic speakers of Pacific languages in New Zealand (2006 and 2018 census data)

Total speakers of Pacific languages by age group (2018 census data does not include Rotuma)

'I he ta'u 'e 15 kuohilí, kuo 'i ai 'a e holo lahi 'i he tokolahi 'o kinautolu 'oku nau lea 'i he lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki. Ko e lea Faka-Tongá 'oku holo lahi taha 'a hono ngāue'akí.

'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi 'i he taimi te tau fakaikiiki ai 'a e tokolahi 'o kinautolu 'oku nau lava 'o lea 'i he lea fakafonua 'a e Pasiki 'o fakatatau ki he ta'u motu'á, 'oku fakatupu hoha'a lea 'a e sitetisitika ia, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi kulupu 'oku a'u pē ki he pēseti 'e 7% 'o kinautolu 'oku si'i hifo 'i he tau 15 'oku nau lava ke lea 'i he lea fakafonua.

Oku faka'avalisi ki he pēseti pē 'e 16% 'o e fānau si'isi'i hifo he ta'u 15 'oku nau lava 'o lea 'i he 'enau ngaahi lea fakafonua 'i he kotoa 'o

e ngaahi kulupu 'i he Pasifiki, pea 'oku fu 'u mā'ulalo 'aupito. 'Oku fai 'a e tokanga ki he fu'u tokosi'i 'a e ni'ihi te nau lava ke ngāue'aki 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he to'utangata hokó 'oku ne fakahā mai 'a e fiema'u vivili ki ha ngaahi founa fo'ou ke tupulaki 'a e 'ilo'i 'o e mahu'inga ki he 'ulungāanga fakafonua, fakasosiale mo e faka'ekonomika 'o e ngaahi lea fakafonua 'a e Pasifiki. Ke hoko 'eni, 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke fa'u mo fokotu'utu'u ha ngaahi palani mo e tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi sekitoa kotoa pea 'i ai 'a e ngaahi fa'unga 'e tokoni ki hono fakaakeake mo fakatolonga 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki.

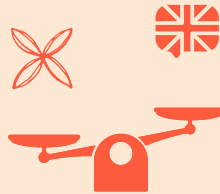
Ko e ngaahi me'a 'okú ne Fakafe'ātungia'i 'a hono Ngāue'aki mo hono Fakatolonga 'o e ngaahi Lea fakafonua

Fakatatau ki he ola 'o e ngaahi faka'eke'eke 'o e kāinga Pasifiki, 'oku mahino mei ai 'a e ngaahi fakafe'ātungia ko eni 'a ia 'oku tokoni ki he holo 'a hono ngāue'aki 'a e lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki 'i Aotearoa kotoa:

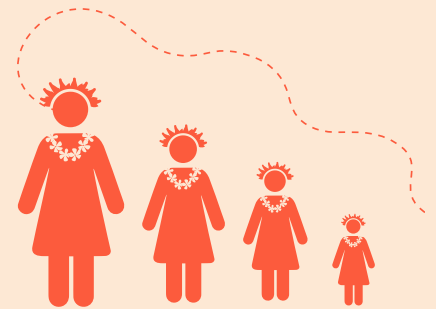

Ko e fakakaukau mo e tui 'e lahi ange 'a e ngaahi faingamālie 'i hono ngāue'aki 'a e lea faka-Pilitāniá

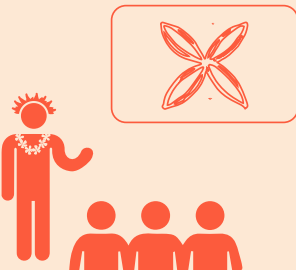
Fakamu'omu'a 'a e lea faka-Pilitāniá

Si'isi'i 'a hono 'ilo'i mo fakamahu'inga'i 'a e lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki

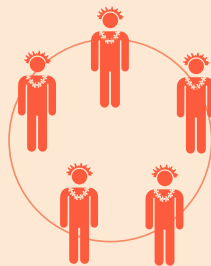

Tuai ange 'a e vave 'o hono fakatolonga 'o e lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki mei he to'utangata ki he to'utangata

'Ngaahi pole ke fakakau mai mo poupou'i 'a e to'utupú ke nau takimu'a 'i hono faiako'i mo ako 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki.

Si'isi'i 'a e ngaahi faingamālie ako ke ma'u faka'ilonga 'i he lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki.

Faingata'a ke ngāue vāofi fakataha 'a e to'utangata 'iiki ange mo e kau toulekeleka 'i he komiuniti'i.

Ko 'ete ongo'i hela'ia mo ongosa mei he feinga'i ke pukepuke 'a e ngaahi leá kae si'isi'i 'a hono poupouá.

Ko e ngaahi feinga 'a e komiuniti'i 'oku fa'a toki fakahoko koe'uhí ko e hoko ha palopalema, kae 'ikai ke fakahoko ke malu'i 'a e hoko 'a e palopalemá.

Si'isi'i 'a e ngaahi feitu'u 'i he komiuniti'i 'e lava ke ngāue'aki ki hono ako'i mo ako ai 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki.

Fakakaukau ki he fihí 'o e ngaahi leá (lahi 'a e ngaahi fasi pe tō 'o e leá)

Ko hono mahu'inga 'o e akó ki hono fakaakeake 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki

Na'e kaunga lahi 'aupito 'a e akó ki he ngaahi 'uhinga na'e hiki fonua mai ai 'a e kāinga 'o e Pasifiki ki Nu'usila ní, pea 'oku 'ikai ke toe kehe 'eni meí he feinga ke fakaakeake 'o pehē pē mo 'enau fakakaukau ki he'enau lea fakafonua. Neongo 'oku 'i ai pē 'a e kau faiako mo e kau taki lelei na'a nau teke 'a e mahu'inga 'o e lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi ako'angá, ká na'e fa'a fakamafola 'e he potungāue akó 'a e ngaahi fakamatala 'oku mahino mei ai ko e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifiki 'oku 'ikai ke mahu'inga pe fakamahu'inga'i. Ka neongo eni, ka 'oku hokohoko atu pē 'a e 'amanaki lelei mo e tui 'a e ngaahi komiuniti 'o e Pasifiki 'e tokoni lahi 'aupito 'a e akó ki hono fakatupulekina 'a e ngaahi lea 'o e Pasifiki.

Kuo hoko 'a e ola lelei 'i he ngaahi akoteu (kohanga Reo) mo e ngaahi ako'anga 'oku ako'i ai 'a e lea faka-Mauli (Kura Kaupapa Maori) mo e ngaahi ako'anga mā'olunga angé (Wānanga) ko ha fakamo'oni ki he fu'u lelei 'o hono ako'i 'o e lea 'e ua fakataha mo e ngaahi faingamālie ako ki he ola lelei mo e lava me'a 'a e fānaú mo e to'utupú 'i he akó. 'Oku hoko eni ko ha fakalotolahi ki he komiuniti ki hono fokotu'u ha ngaahi akoteu, ako'anga mo e ngaahi ako'anga mā'olunga 'oku ako'i ai 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki. Ko e lava lelei 'o e lea 'e taha 'i he lea fakafonua 'a e Pasifiki pea mo e lea faka-Pilitaniá fakataha mo hono fakamahu'inga'i 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki'i he ngaahi feitu'u 'oku ngāue'aki ai 'a e lea faka-Pilitaniá 'e malava ke fakalaka 'a e potupotu tatau 'o e faingamālie akó, pea tokoni ke tu'umālie ai 'a Aotearoa.

'Oku hā 'i he fakamatala fakalahi 2 'a e lahi 'a e fānaú ako 'oku nau ako ha lea fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu Pasifiki talu mei he 2000.

**‘Oku hokohoko atu pē ‘a e
tui ‘a e ngaahi komiunití ‘o
e Pasifikí ki he fu’u ivi ‘o e
akó te ne tokoni lahi ‘aupito
ki he tupulekina ‘a e lea
fakafonua ‘a e ngaahi ‘otu
motu ‘o e Pasifikí**

Ko hotau ngaahi Fatongia mo e Vā fekau'aki mo e ngaahi Komiuniti o e 'otu motu Pasifiki

Ko Aotearoa Nu'usilá, ko e fonua 'i he Pasifiki, pea 'oku 'i ai 'a hono fatongia mahu'inga ke fakahoko ki hono poupuu'i 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e 'otu motu Pasifiki. 'Oku makatu'unga ia 'i he vā fakahistōlia makehe 'o Aotearoa Nu'usila mo e ngaahi fonua 'o e 'otu motu Pasifiki (Te Moana-nui-ā-Kiwa).

“Solesolevaki sa itakele ni duavata” (vosa Vakaviti)

Ko e fā'utahá ko e makatuluki ia 'o e uoungatahá -'oku mātu'aki fakapapau'i ai 'a e uoungatahá 'i he taimi 'oku ngāue fakataha ai 'a e kakaí ke 'ausia ha'anau ngaahi ta'umu'a.

Ko e palani ngāué ni,
‘okú ne tokangaekina ‘a
e lea fakafonua ‘e hiva
‘o e ‘otu motu Pasifiki,
‘oku nau fakakakato ‘a e
ngaahi fiema‘ú pea ‘oku
hā ia ‘i he fakamatala
fakalahi 4 (Annex 4).
‘Oku kau ki ai ‘a e lea
fakafonua ‘a:

Tokelau, Niue, mo Kuki ‘Ailani

‘Oku ‘i ai e vā fakakonisitutone ‘a Tokelau, Niue, mo Kūki ‘Ailani pea mo Nu‘usila, pea ‘i he‘ene pehee’ ‘oku tu‘ufonua ‘enau leá ‘i Nu‘usilá ni. ‘I he ngaahi fonuá ni ‘e tolu, ‘oku tauhi ‘e honau kakaí ‘a ‘enau tangata’i fonua Nu‘usilá fakataha mo e totonu kakato ke nau folau ki Nu‘usila.

‘Oku malu’i ‘a e ngaahi lea fakafonua fakataha ki he kaveinga ngāue ‘o e pule’anga fakatahatahá ‘oku ‘iloa koe Declaration of the Rights of Indigenous Peoples (2010). ‘Oku hā ‘i he kupu 13 ‘a hono fakapapau’i ‘a e totonu ‘a e tangata’i fonuá ke fakaakeake, ngāue’aki, fakalalakaka pea ‘oatu ‘a ‘enau ngaahi tukufakaholó, hisitolía, leá , talanoa tukufakaholó, filosofiá mo e fa’unga hiki fakamatala ma’ae ngaahi talanoa ki he to’utangata hokó.

‘Oku tokolahi ange ‘a e kakai meí he ngaahi fonua ko ‘ení ‘oku nau nofo ‘i Aotearoa, Nu‘usila ‘iate kinautolu ‘oku nofo ‘i he ngaahi ‘otu motú, pea ‘oku toe pehē pe foki mo e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku nau lava ‘o lea ‘i he ngaahi lea ‘o e ngaahi ‘otu motú. ‘Oku fakafuofua ‘oku liunga ono ‘a e kakai Tokelau ‘i Nu‘usila ní ‘i honau kāinga ‘i Tokelaú, ‘oku meimei liunga 18 ‘a e tokolahi ‘o e kakai Niue ‘i Nu‘usila ní fakahoa mo honau kāinga ‘i Niueé pea ‘oku laka hake ‘i he liunga fā ‘a e kāinga Kūki ‘Ailani nofo Nu‘usila ní, ‘i honau kāinga ‘i motú.

Neongo ‘oku nau ngāue’aki ‘enau lea fakafonua ‘i he ako’angá, ká ‘oku nau ngāue’aki lahi pē ‘a e lea faka-Pilitāniá talu meí he‘enau kei iiki.

‘Oku si’isi’i ‘a e ngaahi fakamatala (data) meí he ngaahi ‘otu motú fekau’aki mo e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku lea ‘i he ‘enau lea fakafonua, ka ‘oku mahino meí he fakamatala ‘oku ma’ú ‘a e holo hono ngāue’aki ‘o e leá. Ka neongo ia, ‘oku kei tuai ange pē ia ‘iate kinautolu nofo Nu‘usilá. ‘Oku ‘i ai ‘a e ongo Komisoni ki he lea ‘a Niue mo Kuki ‘Ailani, ‘o ‘i ai ‘a e faingamālie ke ngāue fakataha ke kumi ha ngaahi founa ke tokangaekinga ‘a e ngaahi ngāue fakavavevave ke fakaakeake ‘a e leá.

Ha’amoá mo Tonga

‘Oku ‘iai ‘a e vā ngāue makehe ‘o Nu‘usila mo Ha’amoá, pea ko e fonua pē ia ‘e taha na’e ‘i ai ‘a ‘ene talite fakakaume’a mo Aotearoa, Nu‘usilá. Na’e fakahoko ‘a e talite fakakaume’a ko ení ‘i he taimi na’e hoko ai ‘a Ha’amoá ko e fuofua fonua ‘i he Pasifiki ke nau tau’ataina meí he pule’i fakakoloniá ‘i he 1962. Ko e talite fakakaume’a ‘a Ha’amoá mo Aotearoa, Nu‘usilá, na ‘e makatu’unga ia ‘i he‘enau tukupā ke ngāue fakataha, fakakaume’a , pea mo e felotoi ke ngāue’i ha ngaahi faingamālie ki he fakalalakaka fakasōsiale ‘a e kakai Ha’amoá. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ‘a e lea fakafonua ke lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ni.

‘Oku ‘i ai ‘a e vā ngāue makehe ‘o Aotearoa, Nu‘usila mo Tonga. Pea hangē ko e kāinga Ha’amoá, ‘oku tokolahi ‘a e kāinga Tongá ‘i he kakai Pasifiki kotoa ‘i Aotearoa, Nu‘usilá. ‘Oku ofi ki he pēseti ‘e 50 ‘o e tokolahi fakakātoa ‘o e kakai ‘o Ha’amoá mo Tongá ‘oku nau nofo ‘i Nu‘usilá ni.

Ko e lea faka-Ha'amoá mo e lea faka-Tongá, ko e 'uluaki lea ia ki he tokolahi 'o e kakai 'oku nofo 'i Ha'amoá mo Tongá. 'I he ngaahi lea fakafonua 'e hiva 'o e Pasifiki, 'oku tokoni 'i 'e he fa'unga ngāue ko 'ení, ko e lea faka-Ha'amoá mo e lea faka-Tongá 'oku lahi taha 'a hono ngāue'aki 'i 'apí. Neongo 'oku sí'isi' 'a e ngaahi fakamatalá (data), ka 'oku ngalingali 'e mei tokolahi tatau pē 'a e kakai 'oku nau ngāue'aki 'a e lea faka-Ha'amoá mo e lea faka-Tongá 'i he ongo fonuá, 'o mei tokolahi tatau pē mo kinautolu 'oku nau lea'aki 'i he ngaahi fonua mulí. Ka neongo ia, 'oku 'ikai ko ha me'a ke ta'etokanga 'i 'o fakatatau ki he ngaahi teke 'oku fai ki he ngaahi 'otu motú ke muimui ki he ngaahi sīpinga fakalalakala fakauēsité 'a 'ia 'oku fekau'aki ia mo e fakakaukau 'o pehé, ko hono ngāue'aki 'o e lea faka-Pilitaniá 'e lahi ange ai 'a e ngaahi faingamālie fakapa'angá mo fakasōsialé. 'I Ha'amoá, 'oku lahi ange pē 'a hono ngāue'aki 'a e lea faka-Pilitaniá kimu'a 'i he faka'osinga 'o e akoteú, 'o uestia ai 'a e faingamālie ki he to'utupú ke poto 'i he lea faka-Ha 'amoá kimu'a pea toki ngāue'aki 'a e lea -faka-Pilitaniá', 'o tupunga ai 'a e mā'ulalo 'o e ako 'o e leá. 'I he taimi tatau, koe'uhí ko hono teke mo fakamamafa' 'i he ngaahi fāmílí ke ako 'enau fānaú 'i he lea faka-Pilitaniá 'i Tongá, koe'uhí ko hono tu'unga langilangí. Ko e lea fakavaha'apule'anga ia 'okú ne tukuhifo ai 'a e tu'unga mahu'inga mo e pōto 'i lea faka-Tonga 'i Tongá.²

Tuvalu, Lōtuma, Fisi mo Kilipati

Ko e ngaahi fonua kehe 'o e Pasifiki 'oku tokoni 'i 'e he fa'unga ngāue 'enau ngaahi lea fakafonua, 'oku toe 'i ai pē 'enau vā ngāue vāofi mo Aotearoa, neongo 'i he me'a 'e ni 'ihi 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha founa totonu ki ai pea na'e toki kamata hono fokotu'utu'u

ki muí ni mai. 'Oku 'i ai 'a e aleapau ngāue 'a Tuvalu mo Aotearoa Nu'usila³, 'oku hā ai 'a e ngaahi tefito 'i 'ēlia ke nau fengāue'aki ai, kae lolotonga ko iá, ko Lotuma 'oku nau fakamalumalu 'i he pule'anga Fisi, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane aleapau ngāue mo Nu'usila. Ka neongo ia, 'oku faka'au ke lahi 'a e fengāue'aki moe kāinga Lotumá pea kamata ke nau tokolahi mai 'i Nu'usilá ni.

Na'e fakamalumalu 'a Fisi 'i he pule'anga Pilitaniá 'o nau toki tau'atina 'i he 1970. Kuo fuoloa ta'u 'a e fengāue'aki vāofi 'a Fisi mo Nu'usila, kau ai 'a e tukufakaholó, sipotí, pisinisí, malu'í, tokoni ki he falealeá, feliliu'aki 'a e 'eá pea mo e Covid-19. 'Oku kau 'i he ngaahi fengāue'aki ko 'ení 'a e fefakatau'aki 'a e ongo fonuá pea mo 'enau ngāue tokoni ki he langa fakalalakala ki he folau 'eve'évá, tau malu'í fonuá, mo'ui leleí mo e mala'e 'o e akó. Ko e palani ngāue ta'u 4 'a Fisi 'oku poupu'u ia 'e he potungāue ki Mulí mo Fefakatau'aki 'a Nu'usilá ni. 'Oku mahino heni 'a e fengāue'aki vāofi 'a e ongo fonuá 'i he ngaahi ta'u lahi.

Fakatatau ki he taumu'a ngāue 'oku 'iloa ko e Pacific Reset, kuo fakalahi 'e Nu'usila 'enau ngaahi polokalama tokoni ki he langa fakalalakala 'a Kilipasí. 'Oku kau heni 'a e palani ngāue ta'u fā ke tokoni ki he mo'ui leleí, akó mo e hao mo malu 'a e kāinga Kilipasí.⁴

Talu meí he 'i ai 'a e fa'unga fakapolitikale mavahe 'a Tuvalu 'i he 70 tupú, na'e kamata ke toe lahi 'a hono fakamahu'inga 'i 'a e lea faka-Pilitaniá. Na'e fu'u mahu'inga 'aupito 'a e lea faka-Pilitaniá ki he ngaahi fetu'utaki fakavaha'a pule'angá, pea fa'a ngāue'aki 'i he ngaahi alea fakapisinisi mo e ngaahi me'a fakapule'angá. ⁵ Neongo 'oku ngāue'aki lōua 'a e lea faka-Pilitaniá mo e lea faka-Tuvalú 'i he 'ako'angá, ka 'oku lahi ange pē 'a hono ngāue'aki 'a e lea faka-Pilitaniá 'i he ngaahi ako'angá 'o kamata meí he kalasi 4 ki 'olunga. ⁶

Neongo 'oku tokolahi ange 'a hono ngāue'aki 'o e lea faka-Tuvalú 'i Tuvalu,

'iate kinautolu 'i he ngaahi fonua mulí, ká 'e malava ke liliu eni he kaha'ú 'o tokolahi ange 'a e lea faka-Tuvalu 'i he kakai nofo mulí 'iate kinautolu 'i Tuvalu 'o makatu'unga 'i he lahi 'o e tailiili mo e manavahē ki he feliliuaki 'a e 'eá pea mo e fiema'u ke hiki fonua ki mulí.

Neongo 'oku nofo Fisi 'a e tokolahi taha 'o kinautolu 'oku lea faka-Fisi, ka ko e lea faka-Pilitaniá 'oku lahi taha 'a hono ngāue'aki. 'Oku hoko 'eni neongo 'a hono faka'atā 'e he Konisitutone 'o Fisi ke tu'unga tatau pē 'a e lea faka-Fisi, faka-Lotumá, hako 'o e kau leipa mei 'Initiá (Fisi Initia) mo e lea 'o e kakai meí he Pasifiki pea mo e kakai kuo nau nofo mo hiki fonua maí (Constitution of the Republic of Fiji, 2013, p.1). 'Oku 'i ai 'a e hoha'a 'e mole 'a e lea faka-Fisi 'o kapau 'e 'ikai ke hiki 'a e leá. 'Oku lolotonga ngāue lahi 'aki 'a e lea faka-Pilitaniá 'i he ngaahi ako'anga 'i Fisi mo Lotumá, pea 'oku toe fakangatangata 'e he ngaahi tu'utu'u ni ngāue 'a e Pule'anga Fisi 'a hono ngāue'aki 'a e lea faka-Fisi mo e lea faka-Lotumá 'i he ngaahi feitu'u pau 'e ni'ihí 'o hangē ko ia 'i Falealeá.

'I Kilipati, 'oku ngāue'aki fakatou'osi 'a e lea faka-Kilipati (taetae ni Kiribati) pea mo e lea faka-Pilitaniá, ko e ongo lea faka'ofisialé ia neongo 'oku lahi ange pē 'a e ngāue'aki 'a e lea faka-Pilitaniá 'i he kolomu'á, Tarawa. 'I he 2010 na'e fakafuofua ki he pēseti 'e 90 meí he toko 95,000 'o e kakai lahi hake 'i he ta'u 3 'i Kilipati na'a nau lava 'o laukonga mo tohi 'i he lea faka-Kilipati.

'Oku ngāue'aki 'a e lea faka-Kilipati 'i he kamata'anga pē 'o e ta'u akó, ka 'oku hā 'i he tu'utu'uni ngāue ki he leá 'i hono ako' 'o e fānaú kuo pau ke ngāue'aki 'a e lea faka-Pilitaniá 'i he ta'u hono 3. Hangē pē ko e lea faka-Tuvalú, neongo 'oku tokolahi ange 'o kinautolu 'oku ngāue'aki 'a e lea fakafonua 'oku nofo 'i Kilipati, ko e tailiili mo e mahavahé ki he feliliuaki 'a e 'eá 'e malava ke maliu 'o tokolahi ange 'a hono ngāue'aki 'o e leá 'i he ngaahi fonua mulí.

Ko e Totonu ia ‘a e Tangatá ke malu‘i mo pukepuke ‘a ‘ene Lea fakafonuá

Fakatatau ki he lao fakavaha‘a pule‘angá (kupu 27 ‘o e International Covenant on Civil and Political Rights) mo e kupu 20 ‘o e New Zealand Bill of Rights Act, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o Aotearoa Nu‘usila ke tokangaekina ‘a e kakai ‘o e Pasifiki fakataha mo ‘enau ngaahi lea fakafonuá he ko e totonu ia ‘a e ni‘ihi ‘i he ngaahi kulupu tokosi‘i. ‘Oku fakamahino mai, ko kinautolu me‘i he ngaahi kulupu ‘oku nau tokosi‘i ‘i Nu‘usila ni, kuo pau ke ‘ikai ke ta‘ofi kinautolu me‘i he totonu ke ngāue‘aki ‘enau ngaahi lea fakafonuá.

‘Oku fakamamafa ‘e he kupu 29 mo 30 ‘o e United Nations Convention on the Rights of the Child ‘a e mahu‘inga ‘o e fakalalakaka ‘a e ‘ulungāanga fakafonuá ki he mo‘ui lōtolu ‘o e fānaú. ‘Oku toe fakamahino mai ‘e he ngaahi kupu ko eni ‘a e totonu ke tau‘ataina ‘a e fānaú ke nau ngāue‘aki ‘a ‘enau ngaahi lea fakafonuá, pea ke faka‘apa‘apa‘i ‘e he ngaahi ako‘angá ‘a e ngaahi ‘ulungaanga mo e lea fakafonua mo e ngaahi me‘a ‘oku nau fakamahu‘inga‘i. Fakatatau ki he kupu 2 mo e 3, ‘oku fiema‘u ke fakamu‘omu‘a ‘a e ngaahi me‘a ‘oku kaunga lelei taha ki he fānaú ‘i he me‘a kotoa pē, pea ke nau tau‘atāina me‘i he ngaahi filifilimanakó kau ki ai ‘a e leá.

Image from Pacific Underground and Auckland Theatre Company's co-production of Dawn Raids by Oscar Kightley, 16 August – 3 September. Photo: Ross Brown.

Pukepuke ‘a e ngaahi Lea fakafonuá ‘i he ‘Ātakai ‘o e Feliuliu’aki ‘o e ‘Ea’

Ka uka ma mea, ti uku aki e ulu (vagahau Niue)

Kapau ‘oku faingata’a, tuiaki pē, kapau ‘okú ne pole’i koe feinga pē, he koe manga iiki ki mu’á ‘oku sai ange ia ‘i he tu’uma’ú.

‘Oku kau ‘a e feliliuaki ‘o e ‘eá ‘i he taha ‘o e ngaahi me‘a ‘oku hoha‘a lahi ki ai ‘a e kakai ‘o e Pasifiki koe‘uhi he te ne uesia ‘enau ma‘u‘anga mo‘uí, ‘enau hao mo malú mo ‘enau mo‘ui lōtolú. ‘E uesia ‘e he ngaahi fakatamaki fakaenatulá ‘a e kakai ‘o e Pasifiki ‘o kau ai ‘a e tukufakaholó, ‘ulungāanga fakafonuá, lea fakafonuá, mo e fekau‘aki honau tupu‘angá mo e fonuá pea mo ‘enau malú. Ko e fiema‘u vave tahá ko e ngaahi ‘otu motu mā‘ulaló hangē ko Tokelau mo

Tuvalu, ‘oku na fehangahangai mo e ngaahi fakatu‘utāmaki ‘o e nofó, ‘o kapau ‘e ‘ikai ke lava ‘o fakahoko ha ngāue fakataha ke ta‘ofi ‘a e feliliuaki fakatu‘utāmaki ‘o e ‘eá.

‘I he tūkunga ko ení, ‘oku fiema‘u ke tau ngāue mālohi ke fakakakato ‘a hotau ngaahi fatongia ‘i Aotearoa, ‘o ‘ikai ko e tokangaekina pē ‘a e tupu‘anga ‘o e ngaahi uesia tamaki ‘o e ngaahi feliliu‘aki ‘o e ‘eá, ká ke pukepuke mo fakatolonga ‘a e ngaahi

leá, ‘ulunganga fakafonuá pea mo e fa‘unga motu‘a ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki. Neongo ko ‘etau ‘amanaki ke tu‘uloa hotau ngaahi fonua tupu‘angá, ka ‘oku mahu‘inga ‘aupito ki ‘Aotearoa, ko e fonua ‘i he Pasifiki, pea ko e nofo‘anga ia ki he kakai Pasifiki ‘oku tupu fakautuutu honau tokolahí, ke hoko ko ha feitu‘u ‘oku pukepuke, hakeaki‘i mo tupulekina ai ‘a e ngaahi lea mo e ‘ulungāanga fakafonua ‘o e Pasifiki.

Ko e Fa'unga Ngāue ki he ngaahi Lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifiki 'i Aotearoa, Nu'usila: Ko ha fa'unga ngāue ke tau laka ai ki he kaha'ú

Ko e vīsone ta'u 'e 10 ki he Fa'unga Ngāue ki he ngaahi Lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifiki:

Ka tupulekina mo longomo'ui 'a e ngaahi lea 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki te ne langa hake ai ha Aotearoa tu'umālie.

‘I he 2018, hili ‘a e faka‘eke‘eke ‘a e kakai Pasifiki ‘e toko 2500 tupu meí he kakai mo e komiunití ‘o e Pasifiki ‘i Nu‘usila ní, na‘e hopoki ai ‘e he Potungāue ki he kakai Pasifiki ‘a e lipooti ‘oku ‘iloa koe “Lalanga Fou”, ‘oku tuku mai ai ‘a e vīsone mo e fononga ‘a e kāinga Pasifiki ‘i Nu‘usila ní ki he kaha‘ú.

Ko e ‘uluaki taumu‘a ‘o e “Lalanga Fou” ko e feinga ke tupulekina ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki, pukepuke ‘a e ngaahi tukufakaholó mo e tupu‘anga ‘oku fakamahu‘ingá‘i pea hoko ia ko ha koloa mahu‘ingá ‘o

Aotearoa, Nu‘usila. ‘I he fakahoko ‘a e taumu‘a ngāue ko‘ení, ‘e tokoni lahi ia ki hono fakakakato ‘o e ngaahi taumu‘a ngāue kehe ‘o e Lalanga Fou: ‘o kau ai ‘a e to e lelei ange ‘a e tūkunga faka‘ekinomika ‘a e ngaahi komiunití Pasifiki’, lelei ange ‘a e tūkunga faka mo‘ui lelei mo ha hako tupu ‘oku nau loto to‘a mo ngāue mālohi.

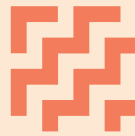
Ko e fa‘unga ngāue ko ‘ení, ‘oku tokanga fakalūkufua ia ki he mālohinga ‘o e lea ‘a e ngaahi ‘otu motu ‘o e Pasifiki ke hoko koe makatuliki ‘o e mo‘ui lōtolu ‘a e kainga meí he ‘otu motu ‘o e Pasifiki. Neongo ‘oku fakataumu‘a ‘a e fa‘unga ngāue ko ení ki hono fakatolonga ‘o e leá, ka ‘i he taimi tatau ‘oku ‘i ai ‘ene fepikitaki mālohi ‘a e leá, ‘ulungāanga fakafonuá, mo hotau tukufakaholó. ‘I he‘ene peheé, ko e fa‘unga ngāue ko

‘ení ‘oku fakataumu‘a ke fakalahi pea fakalalakala ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki, makatu‘unga ‘i he fatongia mahu‘ingá ‘oku nau fakahoko ‘i hono poupu‘i ‘a e mo‘ui lōtolu ‘a e kakai Pasifiki. ‘I hono fakalea ‘e tahá, ko e fa‘unga ngāue ko ení ‘oku ma‘ae ngaahi lea fakafonua ‘a e ‘otu motu Pasifiki, ‘ulungāanga fakafonuá mo e tupu‘anga ‘o e kakai Pasifiki neongo ‘oku ‘ikai ‘asi ia ‘i he hingoá (title).

Hangē ko hotau kāinga kuo mama‘o atú, ‘oku ngāue‘aki ‘e he fa‘unga ngāue ko ‘ení ‘a e fakakaukau ki hono ngāue‘aki ‘o e toutai kupengá ki he ngaahi lea fakafonuá, ‘o a‘u ki he ‘u komiunití Pasifiki, Pule‘angá mo e ngaahi sekitoa ‘oku ‘ikai faka-Pule‘angá. ‘E tokoni ha vīsone mo ha palani ‘oku mahinó ki hono poupu‘a mālohi ‘o e ngāue fakatahá mo e fetu‘utaki ‘a e ngaahi kulupu fekau‘aki. ‘E tokoni eni ki he founa lelei taha ke nga‘unu ai ‘o tupulekina ‘a e lea ‘a e ‘otu motu Pasifiki pea longomo‘ui ai ‘a e ngaahi komiunití Pasifiki pea tu‘umālie ai ‘a Aotearoa.

Ngaahi tefito'i taumu'a ngāue 'e 3 ke toe lahi ange 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i Aotearoa

Fakatokanga'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i Aotearoa kotoa

'I Aotearoa, ko hono fakamu'omu'a ange 'o e lea faka-Pilitaniá 'i he'ete lea tukufakaholó ko e founga pau ia ki he ma 'u 'o e ngaahi faingamalié. 'Okú ne uesia ai 'a e ngaahi fa'unga 'o e leá 'i he ngaahi komiuniti' 'o e Pasifiki pea kaunga tonu foki ki he mole 'a e leá fakalukufuá.

Ke tupulaki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'oku fiema'u ke liliu 'a e fakakaukau 'a e kakai Pasifiki fakataha mo e kakai kehe 'o Aotearoa pea ke nau 'ilo'i 'a e mahu'inga 'o e tupulekina mo e longomo'ui 'a e lea 'a e 'otu motu Pasifiki ki he mo'ui lōtolú mo e ngaahi lelei kehé.

'E fiema'u ke 'i ai ha ngaahi founga ke ne fakamahino'i 'a e ngaahi lelei 'o e pōto'i 'i he ngaahi lea 'o e Pasifiki ki hono tokangaekina 'a e mo'ui lelei, akó mo e mo'ui lotólú pea ke 'i ai ha 'ātakai 'oku fanongoa ai, lea'aki, mahino'i pea fakamahu'inga'i ai 'a e ngaahi leá.

Ke Fakaivia mo Tokoni'i 'a e ngaahi Hala fononga 'o e akó mo e ngaahi Naunaú ki hono ako'i 'o e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifiki 'o ako 'aki pē 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki

'I hono fakamahu'inga'i ange 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki pea toe tokolahi ange mo e kakai 'oku feinga ke hoko atu 'enau ako 'a e leá, oku fu'u mahu'inga leva ke 'i ai ha ngaahi faingamālie ako lahi fe'unga 'i he lēvolo kotoa pē, ke feau 'a e fiema'u'.

'Oku malava ke ako'i mo fakatupulaki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi ako'angá, ngaahi polokalama fakakomiuniti'i pe ko hono fakamo'ui 'o e leá 'i he ngaahi to'utangatá pe ko hono ngāue'aki fakataha 'a e ngaahi founga ko eni kotoa.

Ko hono fakaivia mo poupu'i ke lelei ange 'a e ngaahi faingamālie ke ako 'a e lea 'o e Pasifiki, pea faiako'i 'aki pē 'a e lea 'o e Pasifiki, 'e fiema'u ke 'i ai ha tokoni fakapa'anga ki he ngaahi feitu'u ko eni ke langa ha ngaahi naunau lelei ke tokoni ke fakalakalaka 'a e ako'i 'o e leá.

Ke Fokotu'utu'u ha 'Ātakai ma'ae ngaahi Lea 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki, ke toe lahi ange 'a hono ngāue'aki 'o e leá pea toe lahi ange mo e 'u feitu'u 'e ngāue'aki ai

'Oku fa'a toutou ma'u 'e he kakai Pasifiki 'a e ngaahi tala 'o pehé 'oku 'ikai ha 'aonga pe mahu'inga 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki, ngata pē 'i honau ngaahi 'apí mo falelotu. 'Oku 'ikai ko e feinga pē ke mahino 'a e mahu'inga 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki, ká 'oku mahu'inga ke fakahoko ha ngāue ke toe lahi ange 'a e ngaahi faingamālie ma'ae lea fakafonua 'o e Pasifiki, ke toe lahi ange 'a hono ngāue'aki pea ke lahi ange mo e ngaahi feitu'u ke ngāue'aki ai.

'Oku kau 'i heni 'a e sio tonu, fanongo tonu pea mo hono ngāue lahi 'aki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi ako'angá, ngāue'angá, ngaahi timi sipotí, feitu'u fakakomiuniti'i, ngaahi potungāue 'o e Pule'angá, mītiá, faivá pea mo e ngaahi fakamafola leá mo e 'atá. 'E tokoni eni ki hono hiki hake mo fakamalohi'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i Aotearoa kotoa.

Tefito'i mo'oni 'e Tolu ke tataki ha fa'ahinga ngāue mo ha tupu 'i he kaha'ú

Ko e Talite 'o Waitangí

'Oku fiema'u ke tau ngāue fakataha mo e kāinga Maulí 'i hono fakahoko 'a e fa'unga ngāue; palaní, pule'i mo e hokohoko atu 'o e fakatotolo mo e fakalalakaka ke fakapapau'i 'oku tau faka'apa'apa'i, mo ako me'i he ngāue ki hono fakaakeake 'o e lea faka- Maulí.

'Oku pālomesi 'e he kupu hono ua 'o e Talité ke malu'i 'a 'enau ngaahi koloá 'o tautefito ki he lea faka-Maulí. Koe'uhi 'oku 'ikai ke kau 'a e kāinga 'o e Pasifiki ki he Talité, 'oku hoko eni ko ha fakatātā lelei ki hono fakatolonga 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he kaha'ú. 'I he kupu hono tolu 'o e Talité, 'oku fakamamafa'i ai 'a e mahu'inga 'o e potupotu tatau 'a e faingamālie ki he kāinga Maulí mo e ni'ihi kehé(tauiwi). Ka hokohoko atu 'a e faikehekehe faka'ekonōmiká mo fakasōsialé, tá kuo te'eki ke fakakakato 'a e kupu ia ko ení.

'I hono tokangaekina 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'oku mahu'inga ia ki hono pukepuke 'o e leá ko ha koloa mahu'inga 'a Aotearoa, pea 'e tokoni ia ki he mo'ui lōtolú, mo'ui lelei, tūkunga fakafaingamālié mo ha ngaahi faingamālie 'oku potupotu tatau ma'ae kāinga Pasifiki nofo fonua 'i Aotearoa. 'Oku fenāpasi eni pea mo e ngaahi fakakaukau 'o e fa'unga 'o e Talité.

Ngāue fakataha/ Fengāue'aki

Kuo pau ke faipoupoua 'a e lea 'a e 'otu motu Pasifiki me'i he ngaahi tapa kotoa pē, pea a'u atu ki hotau ngaahi fāmilí mo e komiunití. 'Oku mātu'aki mahu'inga pea taimi totonu foki ki he tokoni fakalukufua 'a e Pule'angá ke hiki'i hake 'a e mahu'inga, ngāue'aki mo e tokolahi 'o e kakai 'oku nau lea 'i he lea fakafonua 'o e Pasifiki.

Ngaahi Fakamo'oni

Ko e founa te mau ngāue'aki, te ne fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni ke tokoni'i 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki mo hono ngaahi fakapa'angá mo e ngaahi ngāue ke fakahokó, 'e makatu'unga ia 'i he fakatotolo, fakamatala, mo e founa ngāue lelei tahá. 'Oku kau heni 'a hono mātu'aki mahino'i 'o e ngaahi tefito'i kongokonga kehekehe 'o hono fakaakeake 'o e lea fakafonua: 'o kau ki ai 'a e tūkunga, taukei 'i he leá, mafai ke ngāue'aki 'o e leá, fokotu'utu'ú pea mo e ngāue'aki 'o e leá (Vakai ki he fakamatala fakalahi 3).^{7,8}

Fakaakeake | **Fakaivia** | **Tauhi**

Ngaahi founga tokoni 'o fakatatau mo e fiema'u 'a e lea fakafonua takitaha

'Oku kehekehe 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi lea fakafonua 'e hiva 'o e Pasifikí 'a ia 'oku faipoupoua 'e he fa'unga ngāue ko ení, 'oku kau heni 'a e ngaahi fiema'u vivivilí, ngaahi mālōhingá mo hono ngaahi polé. Neongo 'oku tataki pē 'e he vīsoné mo e ngaahi taumu'a ngāué, ká 'e ngāue'aki pē 'e he fa'unga ngāué 'a e founga 'o fakatatau mo e fiema'u 'a e lea fakafonua takitaha.

Ke fakahoko eni, kuo fakakalakalasi 'a e ngaahi lea fakafonua, ki he kulupu 'e tolu. Koe fakakalakalasi 'a e ngaahi kulupú 'oku fakatatau ia ki he tūkunga 'oku 'i ai 'a e lea fakafonua, tokolahi 'o e kakaí pea mo e vā ngāue mo Aotearoa. 'Oku kau ai foki mo e ngaahi fasi/tō kehekehe 'o e lea 'i he ngaahi lea fakafonua ko eni 'e hivá. Ko e ngaahi fakaikiiki 'o e founga fakakalakalasi 'oku hā atu ia 'i he Fakamatala Fakalahi kongá 4.

FAKAIVIA, 'AVE MO PUKEPUKE

Lea faka-Ha'amoā

Lea faka-Tonga

Ko e kulupu ko ení, 'oku tokolahi hona kakaí, pea tokolahi mo kinautolu ai 'oku nau lea 'i he 'enau lea fakafonua pea 'i he taimi tatau 'oku holo lahi 'a e tokolahi 'o kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e leá, mo e vave 'o hono 'ave pe paasi 'o e leá meí he to'utangata ki he to'utangata. 'Oku mahu'inga 'aupito ke pukepuke mo tokanga'i 'a e leá 'i he kulupu ko ení.

FIEMA'U KE FAKAAKEAKE FAKAVAVEVAVE

Lea faka-Tokelaú

Lea faka-Niueé

Lea faka-Kuki 'Ailainí

Ko e ngaahi fonua ko 'ení, 'oku 'i he tu'unga mātu'aki fakatu'utāmaki 'a 'enau lea fakafonua, tokosi'i ange 'a e kakaí 'oku nau ngāue'aki 'enau leá, pea si'isi'i mo hono fakatolonga 'o e leá meí he to'utangata ki he to'utangata, pea 'oku 'i ai 'enau felāve'i vāofi fakakonisitutone mo Aotearoa, Nu'usila. Ko e tokolahi taha 'a e kāinga meí he ngaahi fonua ko 'ení kuo nau nofo 'i Nu'usilá ni.

POUPOU'I 'A E TAKI NGĀUE 'A E KOMIUNITIÍ KI HONO FAKAAKEAKE MO FAKATOLONGA 'O E LEÁ

Lea faka-Tuvalú

Lea faka-Lotumá

Lea faka-Fisí

Lea faka-Kilipatí

Ko kinautolu ko ení 'oku nau tokosi'i ká 'oku kamata ke tokolahi mai 'a kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e lea fakafonua pea 'i ai 'enau vā ngāue faka'ofisiale si'isi'i pē mo Aotearoa, Nu'usila. Ko e tokosi'i 'o kinautolu 'i he kulupú ni, na'e fā'ele'i kinautolu 'i Nu'usilá ni, pea 'i he tūkunga kehekehe pē 'enau lea fakafonua.

Palani Ngāue

Palani Ngāue ‘a e Pule’angá ki he ngaahi Lea fakafonua ‘o e Pasifiki

Ko e fatongia ‘o e ngaahi komiuniti Pasifiki ke takimu’a ‘i hono tokangaekina ‘o e ngaahi lea fakafonua. ‘I he taimi tatau ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia mahu’inga ‘o e Pule’anga Nu’usilá mo e ngaahi fakafongia ‘e ni’ihi ‘o e pule’angá ki hono fokotu’utu’u ‘o e ngaahi makatu’unga ‘oku fiema’u ke tupulaki ai ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki. ‘Oku hangē pē koe feinga ke fakaakeake ‘a e lea faka-Maulí, ‘oku hokohoko atu pē ‘a e ngaahi feinga ‘a e komiuniti ‘o e Pasifiki ke fakatolonga ‘enau ngaahi leá neongo ‘a e si’isi’i ‘a e tokoni meí he Pule’angá. ‘Oku fakataumu’a ‘a e fa’unga ngāue ko ‘ení ke fengāue’aki fakataha ‘a e komiuniti Pasifiki mo

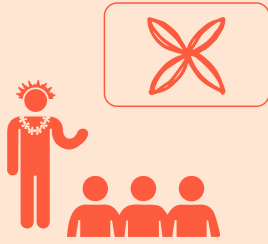
e Pule’angá. Ko e palani ngāue ‘oku ‘iloa koe Community Action Plan na’e fokotu’utu’u ‘e he pule’angá fakataha mo e ngaahi komiuniti ke hoko ko e fakava’e mo ha kamata’anga ki he palani ngāue ‘a e pule’angá ki he ngaahi Lea fakafonua ‘o e Pasifiki.

‘Oku fakamatala’i ‘e he fa’unga ngāue ‘a e feitu’u mo e ngaahi tefito’i ‘elia ke ngāue’i, ka ‘oku ‘i ai ‘a e palani ngāue ‘a e pule’angá ‘oku liliu fakata’u ke fakamahino ‘a e ngaahi tokoni fakapa’anga mo e ngaahi ngāue ‘e fakahoko ‘e he pule’angá ke poupu’i ‘a e fa’unga ngāue. ‘E tataki ‘a e ngāue ko’eni ‘e he Potungāue ki he kakai Pasifiki, ‘o ngāue fakataha pea mo e ngaahi potungāue kehe ‘a e pule’angá.

Ko e palani ngāue ‘a e pule’angá ‘oku ‘iloa ko e Pacific Languages Government Action Plan ‘oku ngāue tāfataha ia mo e pule’angá, ngaahi

ako’angá, mītiá, fakamafola leá mo e ‘atá mo e ngaahi vā ngāue fakatu’apule’angá. ‘I he ngaahi sino ngāue ko ‘eni, ‘oku ‘i ai ‘a e potungāue ‘a e pule’angá mo hono minisitá ‘oku nau tokanga’i mo pule’i ‘a e ngaahi tokoni fakapa’anga mo e poupu’i he mala’e ko iá.

Neongo ‘oku fakataumu’a pē ‘a e palani ngāue ki he ngaahi ngāue ‘a e pule’angá (macro language planning) ká ko e ngaahi palani ki he leá, ‘e fakalahi atu ia meí he ngaahi sino fakapule’angá hangē koe akó mo e fakamafolaleá ke a’u atu ki he ngaahi sino ‘oku ‘ikai fakapule’angá hangē ko e ngaahi ‘apí mo e ngaahi komiuniti iiki (micro language planning) he ko e ngaahi tu’utu’u ni paú, tu’utu’uni ngāue (policy) mo e ngaahi makatu’unga ‘e malava ke ngāue’aki ‘i he pule’angá ‘oku fakaikiiki atu ‘i he ngaahi peesi hokó.

Ako

- Ngaahi faka'ilonga'i he mala'e 'o e akó, 'o hangē ko e NCEA.
- Silapa ako Te Whāriki mo e silapa ako 'a Nu'usilá.
- Ke ma'u 'a e taukei mo e pōto'i ngāué.
- Ke 'i ai ha ngaahi hala fononga 'i he akó ki he ngāue'aki 'a e lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifikí.
- Ke fakapa'anga mo fakanaunau 'a e ako'i 'o e ngaahi lea me'i he 'otu motu 'o e Pasifikí.
- Ako'anga 'a e kakai lalahí mo e komiunití.
- Ngaahi tala tukufakaholo 'o e hisitōliá mo e 'ulungāanga fakafonua.
- Ngaahi fa'unga motu'á.

Pule'angá

- Laó mo e tu'utu'uní.
- Fakapa'anga mo fakanaunau ('o kau ki ai 'a e ngaahi polokalama 'a e komiunití).
- Fakapa'anga ke tānaki 'a e ngaahi fakamatala pe ko e fakatotolo fekau'aki mo e ngaahi lea fakafonua.
- Ngaahi fa'unga ngāue faka-feitu'ú mo hono fakapa'anga mo fakanaunaú.
- Ke lahi ange hono 'ilo ('i he ngaahi komiunití Pasifikí, mo e komiunití kehé).
- Ke hā 'i he 'ulungāangá mo e ngāue 'a e pule'angá fakakātoa.

Mitiá pea mo e 'Aati mo e Fakamafola leá

- Pa'anga pau ki hono tokoni'i 'a e ngaahi komiunití Pasifikí.
- Polokalama fakataumu'a ki he Pasifikí.
- Polokalama 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí.
- Ke tatau ma'upē 'a e ngāue'aki 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí.
- Ngaahi fetu'utakí mo e ngaahi feinga tokoní.

Ngaahi vā Fakavaha'a pule'angá

- Vā mo e ngaahi fonua kaungā'api 'o e Pasifikí.
- Vahevahe 'a e ngaahi faingamālié/naunaú.
- Ngāue fakataha mo feako'aki.
- Ngaahi tokoni mei tu'a pule'angá.

Ngaahi palani ngāue ‘a e komiuniti ‘o e ‘otu motu Pasifiki ki he ‘enau ngaahi lea fakafonuá.

‘Oku fiema’u ke fakapapau’i ‘e he ngaahi komiuniti ‘o e Pasifiki pe ‘oku fotunga fēfē ‘a e ola lelei mo e tupulekina ‘a e ngaahi lea ‘o e Pasifiki kiate kinautolú. Ko e konga mahu’inga ‘o e fa’unga ngāue ko ‘eni, ko ‘etau poupu’i mo faka’apa’apa’i ‘a e taki ngāue ‘a e ngaahi fāmilí mo e komiuniti ‘o e Pasifiki ‘i he feinga ke fakaakeake ‘a ‘enau lea fakafonuá. Te nau ‘ilo’i ange pē ‘a e ngaahi ngāue lelei ‘e tokoni ki honau ngaahi fāmilí mo e komiuniti. ‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e pule’anga ke fakahoko ‘i he ngāue fakataha ki hono poupu’i ‘o e ngaahi feinga ‘a e komiuniti pea mo honau ngaahi hoa ngāué.

Ke hoko eni, ‘e fiema’u ke ngāue fakataha ‘a e potungāue ‘a e kakai ‘o e Pasifiki mo e ngaahi komiuniti takitaha meí he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ke fokotu’utu’u ha’anau ngaahi palani ngāue ma’ae komiuniti.

‘E tokoni ‘eni ke fakamahino’i ‘a e ngaahi faingamālie mo e ngāue ‘oku faka’amu ‘a e ngaahi komiuniti ke nau fakahoko ke tokoni’i ‘enau ngaahi lea ke tupulekina. ‘E lava ke tokoni eni ki he ngaahi palani ngāue ‘a e pule’angá, pea tokoni ke potupotu tatau ‘a e ngaahi fatongia ‘o e komiuniti mo e fatongia ‘o e pule’angá pea mo ha to e ni’ihi kehe.

‘E fakatefito pē ‘a e tokanga ‘a e ngaahi palani ngāue ko ‘eni ‘a e komiuniti ki he ngaahi feitu’u ‘o kau ai ‘a ‘api mo e fāmilí, ngaahi siasí mo e komiuniti, ngaahi ngāue’angá mo e pisinisi, ngaahi potu fakapule’angá, ngaahi sekitoa tokoni, pea mo e feitu’u ki he intaneti mo e tekinolosiá. Koe ngaahi tu’utu’uni, tu’utu’uni ngāué mo e kau fakahoko ngāué ‘e lava ‘o ngāue’aki ke poupu’i he ngaahi feitu’u ko’eni ‘oku hā atu ‘i he peesi hokó.

'Api mo e ngaahi Fāmīlī

- Ngaahi tu'utu'uni ki hono ngāue'aki mo hono fakatolonga 'a e ngaahi leá.
- Ngaahi tu'utu'uni ki hono ako 'o e ngaahi leá pe ko e ako'i 'aki pē 'enau leá.
- Vahevahe atu 'a e 'ilo ki he tukufakaholo 'o e ngaahi fāmīlī.

Ngaahi feitu'u faka-Pule'angá

- Ngāue'aki mo 'asi 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi feitu'u faka-pule'angá 'o hangē ko e ngaahi papa tu'uakí mo e ngaahi faka'ali'ali.
- Ngaahi feinga ke 'ilo 'e he kakaí 'a e taumu'a ngāué.
- Ngaahi katoanga fakatokolahi.
- Ngaahi faka'ali'ali 'oku fakalele 'e he ngaahi misiumé.

Ngaahi Siasí

- 'Oku ngāue'aki 'a e ngaahi leá 'i he ngaahi polokalama mo e ouau lotú.
- Ke 'i ai ha ngaahi kalasi pe ko ha fakataha'anga ki hono ako'i 'o e leá.
- Poupou'i 'a hono ngāue'aki 'e he fānaú mo e to'utupú 'a e leá.
- Fale'i mo ha fakamatala ki he ngaahi faingata'a 'o e ngāue'aki 'a e lea fakafonua.
- Fokotu'utu'u/fa'u mo e ngāue'aki 'o e ngaahi naunau ke ngāue'aki ki he leá.

Ngaahi ngāue'anga 'oku 'ikai faka-pule'anga mo e sekitoa ngāue 'ofá

- Kau 'i hono alea'i/takiekina 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e pule'angá.
- Poupou'i 'a e taumu'a ngāué.
- Tokoni fakahangatonu ki he ngaahi fāmīlī moe komiuniti.
- Poupou'i mo hakeaki'i 'a e kau mai 'a e kakaí 'o e fonuá.

Ngaahi Komiunitií

- Ngaahi feohi'anga pe ko e polokalama 'o e komiunitií.
- Ngaahi katoanga faka-Pasifiki.
- Ngaahi fakafiefia mo ha ngaahi polokalama fakasosiale.
- Ngāue fakataha mo e ngaahi potungāue akó, misiumé, mo e ngaahi ngāue'angá, etc.

'Initanetí / Tekinolosia

- Lea 'oku ngāue'aki 'i he fetu'utakí ('imeilí, 'initanetí, talanoa vitioó, vahevahe 'o e ngaahi fakamatala fakamuimui tahá mo e fakamatala mahu'inga meí he ngaahi potungāue 'a e Pule'angá).
- Ngaahi lea 'oku ngāue'aki ki hono fakalea 'o ha fakamatala (ngaahi fakahinohino, tu'uaki, fakatokanga mo e alā me'a peheé).
- Ngaahi faingamālie tokoni ki he ngaahi lea 'oku ma'u he 'initanetí ('o kau ai 'a e tikisinalé)
- Ngaahi tekinolosia ki he leá ('o kau ai 'a e hiki tohi 'e he tekinolosia 'ete leá, fakatonu lea 'e he tekinolosia pea mo e fakatonutonu 'a e kalamá 'e he tekinolosia).
- 'Atā ke ma'u ha ngaahi naunau fakatekinolosia ke tokoni ki he leá.

Ngāue'angá mo e ngaahi Pisinisí

- Ngaahi tu'utu'uni ngāue 'i he ngāue'angá ki hono ngāue'aki mo hono liliu (translate) 'a e ngaahi leá.
- Fakamahu'inga'i 'a e poto'i lea 'a e tokotaha ngāué.
- Ngaahi papa tu'uakí mo e fetu'utakí.

Ngāue ke fakahoko ha liliu

**“Aloalo tou vaka, alo tonu ki mua. Sa kilo ki peau io u tafa”
(te gana Tuvalu)**

‘Alofi ho vaká ‘o ke fakamama’u pē ki mu’a ‘o ‘oua te ke tokanga ki he ta’au ‘o e vahá.

‘Oku fakamanatu mai ‘e he palōvepi faka-Tuvalu ko ení, ke tau fakamama’u ki he ‘etau ngaahi taumu’á, pea ‘oua te tau puputu’u he ngaahi peau tā ‘o e mo’uí.

Kuo fokotu’u ‘a e tefito’i taumu’á ngāue ‘e tolu ke fakapapau’i ‘a e laka kimu’á. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi founa te tau lava ai ke tokoni ki he poupou’i ‘a hono ngāue’aki ‘a e ngaahi lea ‘o e Pasifiki, ká ‘oku fiema’u ia ke tau ngāue fakataha ki ha taumu’á ngāue tatau ‘i ha founa ‘oku fokotu’utu’u lelei mo maau.

**Tefito’i taumu’á ngāue
1: Fakatokanga’i ‘a
e mahu’inga ‘o e lea
fakafonua ‘o e ngaahi ‘otu
motu Pasifiki ‘i Aotearoa**

**“Tautuanā ne’i vale tu’ulima
le tofi (gagana Samoa)”**

Puke ma’u ho tofi’á, ho’o totonú pea mo ho fatongiá telia ná’a mole.

Ko e lea faka-Ha’amoá ko e me’a’ofa ia, ko e tofi’a méi he ‘Otuá, pea ko e fakatangí ke tau pukepuke pea fakatolonga telia ‘a e kaha’ú.

‘I he fepōtalanoa‘aki mo e kāinga Pasifiki, kuo mahino mai ko e me‘a mahu‘inga taha ki hono fakafoki mai mo hono pukepuke ‘a e ngaahi lea fakafonua, ko ‘etau mahu‘inga‘ia ‘i he lea. ‘Oku fiema‘u ke tau fakamahu‘inga‘i kotoa pē ‘a e lea, ‘o tatau pē ‘a e kāinga Pasifiki mo e ngaahi matakali kehé kae lava ke tupulekina ‘a e lea ‘i Aotearoa kotoa.

Ke hoko eni ‘e fiema‘u:

- Ke mahino ki he tokotaha kotoa pē ‘i Aotearoa ‘a e mahu‘inga ‘o e tupulaki ‘a e ngaahi lea me‘i he ‘otu motu Pasifiki ki he lelei fakalūkufuá ‘o kau ai ‘a e mo‘ui lelei, mo‘ui lōtolú, mo e tupulaki ‘a e ngaahi komiuniti Pasifiki pea mo ‘ene tokoni ki he langa hake ‘o e fonua.
- Ke hoko ‘a ‘ete lava ‘o lea ‘i he ngaahi lea kehekehe ‘o e Pasifiki ko ha mālohinga ke tanumaki mo poupu‘i ‘i he mala‘e ‘o e akó mo e ngaahi ngāue‘angá.
- Ke ‘i ai ha tu‘unga fakalao ke fakamahu‘inga‘i ‘a e ngaahi lea ‘o e ‘otu motu Pasifiki ‘i Aotearoa.

Kuo ‘osi ngāue fakataha ‘a e pule‘angá pea mo e ngaahi komiuniti ke a‘usia ‘a e taumu‘a ko eni ‘aki ‘a hono:

- Toe fakalahi ange ‘a e tokoni (fakapa‘angá mo e ngaahi naunau) ki he ngaahi uike ‘o e ngaahi Lea ‘o e Pasifiki ke faka‘ilonga‘i mo talaki ‘a e uike ‘o e ngaahi lea ‘o e Pasifiki ‘i Aotearoa kotoa [MPP].
- Fakakau ‘a e lea faka-Niueé mo e lea faka-Tokelaú ‘i he silipa ako ‘a e potungāue akó ‘oku ‘iloa ko e National Certificate of Educational Achievement [MOE].

Ke a‘usia e taumu‘a ko ‘eni, te tau vakai‘i pē ‘e malava ke:

- Fa‘u ha lao ke fokotu‘u ha Komisoni ki he Lea fakafonua ‘o e ‘otu motu Pasifiki, koe‘uhi ke ‘i ai ha tu‘unga fakalao ‘o e ngaahi lea ‘o e ‘otu motu Pasifiki [MPP].
- Fa‘u ha palani fakaiiki ki he fetu‘utaki, ke fakahā ‘a e mahu‘inga ‘o e ngaahi lea ‘o e Pasifiki, pea mo e ngaahi faingamālie ‘o e lava ke fetu‘utaki ‘i he ngaahi lea kehekehé [MPP].
- Ngāue fakataha mo e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki ke ‘ilo‘i ‘a e ngaahi faingamālie ke poupu‘i ‘a e ngaahi lelei ‘o e ngāue‘aki ‘a e lea ‘e uá [MFAT & MPP].

Te tau ‘ilo ‘oku tau laka ki mu‘á ‘i he:

- Toe tokolahi ange ‘a e kāinga Pasifiki mo e ngaahi matakali kehe‘oku nau mahino‘i mo mahu‘inga‘ia ‘i he lava ke lea‘aki, laukonga mo tohi ‘i he ngaahi lea ‘o e Pasifiki.
- Tokolahi ange ‘a e kāinga Pasifiki mo e ngaahi matakali kehe ‘i Nu‘usilá ni ‘oku nau mahino‘i, mahu‘inga‘ia pea mo ma‘u faingamālie ke ako ‘i ha lea ‘o e Pasifiki mo e ngaahi polokalama ako kehekehé.
- Toe lahi ange ‘a hono ‘ilo ki he mahu‘inga ‘o e pukupuku ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘a e ngaahi ‘otu motu ‘oku fakamalumu ‘i he pule‘anga Nu‘usilá.
- Mahino ange ki he pule‘angá ‘a e ola lelei ‘a e ngaahi fakamole ki hono ako‘i/ fakatolonga ‘o e ngaahi lea ‘o e Pasifiki.
- Fakahaa‘i ‘a e mahu‘inga ‘o e ngaahi lea ‘o e Pasifiki ‘i he ngaahi ngāue ‘a e pule‘angá mo e fa‘u ‘o e laó.
- Mahu‘inga‘ia ‘a e potungāue akó mo e ngaahi ngāue‘angá ‘i he‘ete lava ‘o lea ‘i he ngaahi lea ‘o e Pasifiki.
- Toe lahi ange ‘a e ngaahi fakatotolo ‘i Nu‘usilá ni ki he ola lelei ‘o e lea ‘i he ngaahi lea ‘o e Pasifiki, pea ‘oku faingofua ‘a e ma‘u ‘a e ola ‘o e ngaahi fakatotoló.

Tefito'i Taumu'a ngāue 2: Fakaivia mo tokoni'i 'a e ngaahi hala Fononga 'o e akó mo e naunau ki hono ako'i 'a e ngaahi lea 'o e Pasifiki pea ako'i 'aki pē 'a e ngaahi lea 'o e 'otu motu Pasifiki

Pukepuke 'a fufula (lea faka Tonga)

Ko e palōveape ko eni 'oku 'uhinga ia ki he a'usia 'o ha taumu'a ngāue makatu'unga 'i he ngāue 'osikiavelengá. Kuo pau ke tau ngāue'aki hotau ivi' kotoa ke pukepuke mo fakatolonga 'etau leá pea fekumi ki ha ngaahi faingamālie ke ako mo vahevahe 'etau leá ke 'oua 'aupito ná'a mole.

'I he'etau feinga ke hiki'i 'a e tu'unga mahu'inga 'o e ngaahi lea 'a e Pasifiki 'i Aotearoa katoá, kuo pau ke poupoua 'e ha palani mo ha pa'anga mo ha naunau ke toe 'i ai ha ngaahi faingamālie mo ha hala fononga ki hono ako'i 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki pea ako'i 'aki pē 'a e ngaahi lea 'o e Pasifiki. Ko hono 'uhingá ko e toe lahi ange hono fakamahu'inga'i 'a e ngaahi leá, 'e to e lahi ange 'a e fiema'u ki ha ngaahi founa ke toe lelei ange 'a e ngāue'aki 'a e leá 'i he 'ako'angá, komiunitií pea mo 'api foki. Ko e me'a 'oku sai aí, he 'oku lahi 'a e ngaahi fakakaukau mo 'ilo fo'ou 'o e ako'i 'o e leá 'i he ngaahi feitu'u pehe ní pea 'e malava ke ngāue'aki kae 'ikai ke toe fekumi ki ha founa fo'ou.

Ke hoko eni 'e fiema'u ke:

- Fokotu'u ha palani ke 'i ai ha ngaahi hala fononga lelei ki hono ako'i 'o e leá 'i he ngaahi 'apiakó pea mo e kupu kehekehe 'o e komiunitií, ke lava ke tokoni'i 'a e kakaí ke fakalalaka pea hokohoko lelei 'a 'enau feinga ako leá.
- Ke tau longomou'i 'i hono palani'i lelei ha ngaahi hala fononga 'i he akó ke kau 'a e leá moe ngaahi 'ulungāanga fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi silapa akó, peá ke faka'ai'ai ke potupotu tatau 'a e ngaahi faingamālié.
- Tali 'a e ngaahi kole 'oku fai mai ke fakalahi 'a e 'a e ngaahi naunau moe me'a ngāue lelei ki he polokalama ako leá ke tokoni ki he ngaahi 'iló, pōto'i ngāue mo e taukei 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki.

Kuo 'osi ngāue fakataha 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi komiunitií ke a'usia 'a e taumu'a ko eni 'aki hono:

- Tokoni'i fakapa'anga 'a e ngaahi 'apiako 'oku ako'i ai 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'o kamata mei he 2022 [MOE].
- Ke 'i ai ha fa'unga 'okú ne tokanga'i mo fakapapau'i 'oku ako'i lelei 'a e ngaahi leá 'i he ngaahi akoteú [MOE].
- Ke ngāue fakataha 'a e ngaahi komiunitií mo 'enau ngaahi 'apiako fakakoló pea mo e ngaahi 'univēsití ke lava 'e he ngaahi ako'angá ke foaki ha faka'ilonga ako ki he lea 'o e Pasifiki ke ma'u faingamālie ai 'a e fānau ako 'i he ngaahi kolisi. [komiunitií, 'o poupou ki ai 'a e MPP].

- Fakapa'anga 'o e senitá ki he ngaahi lea 'o e Pasifiki, ke fakapapau'i 'oku hokohoko atu 'a hono ako'i ta'etotongi he 'initaneti 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki [MPP].
- Fakamu'omu'a 'a hono tokoni'i fakapa'anga 'a e ngaahi polokalama ako ma'ae kakai lalahi 'i he komiunitií (Adult and Community Education) 'oku tāfataha pē ki hono poupou'i 'a hono 'ilo'i/mahino'i mo e fakatolonga 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e ngaahi motu Pasifiki tautefito ki he lea 'a e ngaahi fonua 'oku fakamalumu 'i he pule'anga Nu'usilá [TEC, MoE].

Ke fakahoko 'a e fokotu'utu'u ngāue ko 'eni', te mau feinga ke:

- Fa'u ha polokalama fe'unga 'e 'iloa koe Master - Apprentice Language Learning Programme 'a ia 'e ngāue tauhoa ai 'a e kau toulekeleká mo e kau ako leá 'o ako'i ai 'a e lea fakafonua [MPP].
- Toe vāofi ange 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi komisoni ki he lea fakafonua 'a e 'otu motu 'o e Pasifiki pea vakai'i pē 'e malava ke vahevahe 'a hono ngaahi 'o e naunau mo hono ngāue'aki [MPP & MFAT fakataha mo e MOE, 'i he taimi 'oka fiema'u].
- Tokoni'i pau 'a kinautolu pē 'oku nau fie ako pea lesisita ke hoko ko ha kau faiako 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki, ke nau lava 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u lolotonga 'a e potungāue akó ki he lea faka-Pilitāniá [MOE].
- Toe lahi ange 'a e ngaahi hala fononga ke ako'i 'i he ngaahi ako'anga mā'olunga angé ke lava 'o ma'u ai ha ngaahi faingamālie ngāue 'i he mala'e 'o e akó, liliu leá, fakatonu leá pea mo ha ngaahi ngāue tatau mo ia [MOE/TEC].

Te tau 'ilo 'oku tau laka ki mu'a 'i he:

- Lahi ange 'a e ngaahi kalasi ako lea fakafonua 'i loki ako mo e ngaahi feitu'u kehe pē 'i ha fa'ahinga levolo pē.
- Lahi ange 'a e ngaahi faingamālie 'ako 'i he lea faka-Pilitaniá mo ha lea 'e taha fakafonua 'o e Pasifikí pea atā 'a e faingāmalié ni 'i he ngaahi akoteú.
- Lahi ange 'a e ngaahi polokalama 'i he komiunití ke ako 'a e lea fakafonua 'o e Pasifikí 'o kau ai ha ngaahi founa ke ma'u ai ha ngaahi faka'ilonga ako pe ko ha faingamālie ngāue.
- Lahi ange 'a e ngaahi faingamālie ke ako'i ha kau faiako 'oku nau ngāue taha pē ki ha polokalama ako lea 'o e ngaahi fonua 'o e Pasifikí.
- Tokolahi ange 'a e kau faiako 'oku lahi hake 'i he lea 'e taha 'o e Pasifikí 'oku lava ke nau lea ai tautautefito ki he kau faiako 'i he ngaahi akoteu 'oku ako'i fakataha ai 'a e lea faka-Pilitaniá mo e taha 'o e ngaahi lea fakafonua.
- Tokolahi ange 'a e ni'ihi 'oku nau ako 'a e ngaahi lea 'o e Pasifikí, 'o kau ki ai 'a kinautolu 'oku nau ako 'i he fa'unga ako paú (formal education system).
- Toe tokolahi ange 'a e ni'ihi 'oku nau lipooti kuo nau ma'u faingamālie ki he ngaahi naunau ako lea 'i he ngaahi ako'angá, 'i 'api, ngaahi komiunití mo e 'initaneti.
- Toe lahi ange 'a e vave 'o hono vahevahe 'o e ngaahi 'ilo mo e taukei 'i he lea fakafonua 'e he kau toulekeleká ki he fānau tupú.

**“Kuo pau ke tau fai
'osikiavelenga 'aki
'a e kotoa hotau iví,
ke pukepuke 'etau
Lea Faka-Tongá”**

Tefito'i Taumu'a ngāue 3: Ke Fokotu'utu'u ha 'ātakai ma'ae ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki, ke lahi ange hono faka'aonga'i, pea to e lahi ange 'a e ngaahi feitu'u ke ngāueaki ai

"A'māur'akia ma putua 'ou fāeag ta 'e 'ou faʻtu la se mao" (fāeag Rotuam Ta)

Fakaakeake pea tanumaki ho'o leá meí ho lotó ke lava 'o mo'ui mo mānava 'i he feitu'u kotoa pē 'okú ke 'alu ki aí.

Neongo 'a hono fakamahu'inga'i mo e tupulekina/longomo'ui 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e 'otu motu Pasifiki 'i he ngaahi 'apí mo e falelotú 'i Aotearoa kotoa, ká 'o kapau 'e 'ikai lava ke ngāue'aki 'i ha ngaahi feitu'u kehe, 'e malava ke faka'au ke mole 'a e leá meí hono ngāue'aki 'i he ngaahi 'apí mo e falelotú. Ko 'emau founɡá leva, ko hono tokoní'i 'a hono ngaue'aki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'o 'ikai ngata pē 'i he ngaahi 'apí mo e falelotú, kae ngāue'aki foki 'i he ngaahi feitu'u kehe 'oku hā atu 'i he fa'unga ngāue ko ení – hangē koe– akó, Pule'angá, mītiá mo e fakamafola leá, ngaahi vā fakavaha'a pule'angá, ngaahi ngāue'angá, pisinisí mo e ngaahi feitu'u fakapule'angá.

Ke hoko eni 'e fiema'u:

- Ke faka'ai'ai 'a e ngaahi fāmilí ke ngāue'aki mo fakatolonga 'enau lea fakafonua 'i honau ngaahi 'apí
- Ke ngāue'aki pea 'asi 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e Pasifiki 'i he 'ātakai ke tokoni ki he'etau ngaahi mo'ui faka'ahó (lea 'oku tau sio ki ai 'i he ngaahi feitu'u 'oku te 'alu faka'aho ki aí – ngaahi faka'ilongá/ngaahi fanongonongó/ faka'ilongá/tu'uaki);
- 'Ilo'i ha ngaahi founɡa 'e lava ke toe manakoa ange ai 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki pea ke fakamahu'inga'i mo ngāue'aki 'i he ngaahi feitu'u kotoa pē 'oku fakamu'omu'a ai 'a e lea faka-Pilitāniá, tautefito ki he 'apiakó mo e ngaahi ngāue'angá;
- Poupou'i, fakamahu'inga'i mo tokoní'i fakapa'anga 'a e ngaahi polokalama fakamafola lea 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki;
- Fakapapau'i 'oku falala'anga 'a e ngaahi sēvesi liliu lea moe fakatonulea 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki pea 'oku faingofua ke ngāue'aki 'a e ngaahi sēvesi ko 'ení.

Kuo 'osi ngāue fakataha 'a e pule'angá pea mo e ngaahi komiunití ke 'ausia 'a e taumu'a ko ení 'aki hono:

- Liliu 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Covid-19 ki he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki ke fakapapau'i 'oku 'ilo'i, hao mo malu pea mo'ui lelei a e kāinga Pasifiki, lolotonga 'a e mahaki faka'auhá [MPP].
- Fakahoko 'a e palani ngāue 'oku 'iloa ko e Ngā Reo o Tāmaki Makarau (Ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he ako lea 'i 'Aokalaní), 'oku fakataumu'a ke pukepuke mo fakatolonga 'a e ngaahi lea 'o e Pasifiki [COMET].
- Tokoni (fakapa'anga, fakanaunau) ki he ngaahi fakamafola lea 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki– 'iloa ko e Pacific Media Network [MCH].
- Fakahoko 'a e polokalama ako (Professional Learning and Development) ma'a e kau faiako 'i he ngaahi akoteú moe ngaahi 'apiakó ke fakakau ai 'a e tupu'angá, ngaahi lea' mo e 'ulungāanga fakafonua 'i hono ako'i 'i he loki akó 'o fakafou 'i he Tapasa (cultural competencies framework for teachers of Pacific learners) [MoE].

Ke a'usia 'a e taumu 'a ngāue ko 'enī, te mau vakai'i pe 'e malava ke:

- Toe tokolahi ange 'a kinautolu 'i he ngaahi akoteú mo e ako'angá 'oku nau ako 'a e lea faka-Ha'amoá mo e lea faka-Tongá peá ke fakalotolahi'i 'a 'enau ngāue'aki 'a e leá 'i 'apiako [MOE].
- Ke 'i ai ha fakamatala ke tatakī mo fakamahino 'a e ngaahi faka'amu ki hono liliu 'o e ngaahi fakamatala mahu'inga kotoa pē ki he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi sekitoa fakapule'angá kotoa [MPP].
- Ke tokoni'i fakapa'anga 'a e ngaahi polokalama 'o e Pasifiki, i hono fakamafola atu 'i he ngaahi kautaha lalahi (le'ó mo e 'atá) [MCH].
- Ke toe lahi ange 'a e ngaahi me'a 'a e komiuniti'i 'oku hā 'i he 'initaneti pe ko e ngaluopé 'okú ne faka'ai'ai 'a e akó mo hono ngāue'aki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki [komiuniti'i, poupu ki ai 'a e MPP].

Te tau 'ilo 'oku tau laka ki mu'a 'i he:

- Toe lahi ange 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi polokalama anga maheni mo e mītia fakasōsialé.
- Ke lahi mo mālohi ange 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he ngaahi fakahinohinó (i.e fanongonongó , ngaahi tu'uaki mo e ngaahi faka'ilongá, etc).
- Toe lahi ange 'a e kakai Pasifiki, 'o kau ai 'a e to'utupú , 'oku nau loto lelei ke ngāue'aki 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki 'i he mala'e 'o e akó, ngaahi timi sipoti, pea mo e ngaahi fakataha'anga fakasōsialé mo e kātōangá, etc.
- Tokolahi ange 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá, kuo hokohoko mai mo lelei 'a 'enau liliu 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga ki he ngaahi lea fakafonua 'a Ha'amoá, Tonga mo e ngaahi fonua 'oku fakamalumu 'i he pule'anga Nu'usilá.
- Toe tokolahi lahi ange 'a kinautolu kuo nau lava ke nau ma'u 'a e ngaahi fakamatala fakapule'angá 'i he'enu lea fakafonua.
- Toe lahi ange 'a e ngaahi polokalama 'okú ne fakatupu 'a e ngaahi faingamālie ke lea'aki mo vahevahe ai 'a e ngaahi lea fakafonua 'a e Pasifiki.
- Toe tokolahi ange 'a kinautolu 'oku nau lea 'i he ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki.

“Fakaakeake pea tanumaki ho'o leá meí ho lotó ke lava 'o mo'ui mo mānava...

...‘i he feitu'u kotoa pē 'okú ke 'alu ki aí.”

“Oku fakaivia ‘e he lea fakafonuá ‘a ‘etau fehokotaki mo hotau ngaahi kelekele tupu’angá mo e ‘ulungaanga fakafonuá. ‘Okú ne fakakoloa ‘etau ngaahi a’usiá pe taukei ‘i he ‘ulungāanga fakafonuá pea mo ‘etau fehokotaki ki he’etau ngaahi mātu’a kuo nau pekiá”

NGAAHI FAKAIKIKI KI HE TŪKUNGA 'O E NGAHI LEA FAKAFONUA 'O E KOMIUNITÍ PASIFIKÍ

**“Ara taetae bon kinakira”
(te taetae ni Kiribati)**

Ko 'etau leá, 'okú ne tala hotau 'uhingá

'Oku hā 'i he ngaahi fakaikiiki 'a e fakamatala ki he tūkunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e 'otu motu 'o e Pasifiki 'i he komiunitií, 'a e tūkunga lolotonga 'o e ngaahi fakafe'ātungia mo e faingamālie 'oku fehangahangai mo e lea fakafonua takitaha 'i he fā'unga ngāué. Ko e ngaahi fakaikiiki ko ení na'e fa'u ia meí he ngaahi fevahevahe'aki mo e kau mataotao 'i he mala'e 'o e lea fakafonua pea mo e ngaahi kulupu faka-komiunitií. 'E ngāue'aki 'a e fakamatala ko iá ke kamata 'aki 'a hono fa'ufa'u 'o e Palani Ngāue 'a e Komiunitií ki he Lea fakafonua 'o e Pasifiki (Pacific Language Community Action Plans).

Lea Faka Tonga

“Ko e lea fakafonua ‘a e ‘otu motu ‘o e Pasifiki ko e tala’anga ia ‘o e ‘ulungāanga fakafonuá, pea mahulu haké, ko ‘ene fakaivia ‘a e kakai ‘o e Pasifiki ke nau pole’i ‘a e fa’ahinga fakamatala ta’etotonu mo e ma’u hala ko ia ‘oku hokohoko ‘a ‘ene uesia ‘etau fānaú mo e ngaahi fāmilí”

40%

16%

40%

57%

21%

64%

45%

Kuo holo ‘aki ‘eni ha **pēseti ‘e 16%** meí he 2006.

Ko e pēseti ‘e 57% ‘o e kakai Tonga fā‘ele‘i ‘i Tongá, ‘oku nau lea faka-Tonga.

Ko e pēseti ‘e 64% ‘o e kakai Tonga ‘i Nu‘usilá ni, na‘e fa‘ele‘i ‘i Nu‘usilá ni, pea ko e pēseti ‘e 36% ko e kau hafekasi.

Ko e pēseti ‘e 40% ‘o e Kakai Tonga ‘e toko 82,389 ‘oku nau lea faka-Tonga ‘i Nu‘usilá ni.

Ko e pēseti ‘e 40% ‘o e kakai Tonga kuo fā‘ele‘i ‘i Nu‘usilá ni, ‘oku nau lea faka-Tonga.

Ko e pēseti ‘e 21% ‘o e kakai Tonga si‘i hifo he ta‘u 15 ‘oku nau lea faka-Tonga, ‘a ia na‘e holo ‘aki ‘a e pēseti ‘e 9% talu meí he 2006.

Ko e pēseti ‘e 45% ‘o e kāinga Tonga ‘oku nau nofo ‘i Nu‘usilá ni (vs Tonga).

**Neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha vā
fekau'aki fakakonisitutone 'a Nu'usila
mo Tonga, ká 'oku 'oku 'i ai pē 'a e vā
ngāue fakatu'apule'anga 'a Nu'usila
mo hono ngaahi fonua kaungā'apí.**

'Oku fakafuofua 'oku pēseti 'e 42% 'a e tokolahi 'o e kāinga Tonga 'oku nau nofo fonua 'i Nu'usilá ni, 'a ia 'oku nau fika ua 'i he tokolahi taha 'i he ngaahi matakali 'o e Pasifikí 'i Nu'usilá ni (fe'unga mo e pēseti 'e 21.6% 'o e kāinga Pasifikí 'i Nu'usilá ni).

Kuo toe 'alu hake 'a e tokolahi 'o e kakai Tonga 'i Nu'usilá ni 'aki 'a e pēseti 'e 36.6% talu meí he 2013. Neongo 'a e tupu tokolahi taha 'a e kakai Tongá 'i he ta'u 'e nima kuo maliu atú, kuo mahino mai kuo holo 'a hono ngāue'aki 'a e lea faka-Tongá. 'Oku kau 'a e kakai Tongá he vave taha 'a e mole atu 'a 'enau lea fakafonua 'i Nu'usilá ni.

**FAKAIVIA, FAKATOLONGA MO HONO
FAKAHOKO ATÚ**

**Lolotonga ‘a e
fepotalanoa’aki ki he
Fa’unga ngāué, na’e mahino
‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘a
e kāinga Tongá fekau’aki mo
e ngaahi tefito’i taumu’a
ngāue ‘e tolú. ‘E tataki ‘e he
ngaahi me’á ni ‘a e ngaahi
fakahoko ngāue ki he palani
ngaue ‘a e komiunití ki he
lea faka-Tongá ‘o kau ai ‘a e:**

Tefito’i Taumu’a ngāue 1: Fakatokanga’i ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi lea fakaTongá ‘i Aotearoa kotoa

- Vahevahe ‘a e ola ‘o e ngaahi fekumi mo e ngaahi fakamatala mahu’inga fekau’aki mo e tokoni ‘a e lea fakafonuá ki hono fakamanatu ‘a hoto tupu’angá, pea lava ke holo ai ‘a e ngaahi fai hiá, potupotu tatau ‘a e ngaahi faingamālie akó mo e ngaahi alā me’a peheé.
- Poupou’i ‘a e ngaahi polokalama ‘i he ngaahi komiunití, hangē ko e “Talanoa Akó” ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi komiunití ke tokoni’i kinautolu ke nau ‘ilo ‘a e mahuinga ‘o ‘enau lea tukufakaholó.

Tefito‘i Taumu‘a ngāue 2: Poupoua ‘a e ngaahi hala fononga mo e naunau ki hono ako‘i ‘o e lea faka Tongá ‘aki pē ‘a e lea faka-Tongá

- Ke toe lahi ange ‘a e ngaahi feitu‘u ke ako‘i fakataha ai ‘a e lea faka-Tongá mo e lea faka-Pilitāniá.
- Ke ‘i ai ha hala fononga ki he ako‘anga mā‘olunga angé ki hano ako‘i ‘a e kau Tonga ‘oku nau tokoni faiakó (teacher aide) ka ‘oku nau lea lelei faka-Tonga ke nau ma‘u faingamālie ke hoko koha faiako.
- Fokotu‘utu‘u ha ngaahi naunau / polokalama faka-Tonga ki ha fa‘ahinga ta‘u motu‘a pē, ‘o ngāue‘aki ‘a e ‘aatí, faiva fakafonuá, saienisí mo e musiká ke manakoa.

Tefito‘i Taumu‘a ngāue 3: Ke Fokotu‘utu‘u ha ‘ātakai ma‘ae lea faka-Tongá ke toe lahi ange ‘a hono ngāue ‘akí pea lahi ange mo e ngaahi feitu‘u ‘oku faka‘aonga‘i aí

- Ke ta‘ofi ‘a e fu‘u vave ‘o e mole ‘a e lea faka-Tongá ‘aki hono faka‘ai‘ai ke ngāue‘aki ‘o e leá ‘i ‘api – he koe feitu‘u eni ‘oku mole ai ‘a e leá.
- Ke ‘i ai ha kau liliu lea ‘i he mala‘e ‘o e akó, mo‘uí, laó, mo e ngaahi sekitoa fakapule‘angá.

Fakafehokotaki mo e ngaahi fa'unga ngāue kehé

'E tupulekina 'a e ngaahi lea fakafonuá, 'ulungaanga fakafonuá mo e tukufakaholo 'o e Pasifiki, 'i he ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu ngāue 'o e pule'angá, hoa ngāué, mo e ngaahi fāmilí mo e komiunití Pasifiki. 'I he 'ene peheé, 'oku fenāpasi 'a e fa'unga palani ngāue ko 'ení mo poupoua 'a e ngaahi palani ngāue kehe ki he Pasifiki 'i he pule'angá. 'E fakaikiiki 'a e anga hono ngāue'aki 'i he Pacific Language Government Action Plan. 'Oku hā atu 'i lalo ha ngaahi fakatātā 'o e fenāpasi 'a e Fa'unga Ngāue ko 'ení pea mo e ngaahi fa'unga ngāue kehe 'a e Pasifiki.

Potungāue ki he kakai Pasifiki

Founga ki hono tokanga'i 'a e mo'ui lōtolu 'a e kāinga Pasifiki 'e he Pule'angá

- Ke ngāue'i 'a e ngaahi 'amanaki 'a e kakai 'o e Pasifiki 'a ē 'oku hā 'i he lipooti Lalanga Fou.
- Taumu'a 1: Fakatupulekina 'o e ngaahi lea fakafonuá mo e tukufakaholo 'o e kāinga Pasifiki.

Potungāue Akó

Palani Ngāue ki he Ako 'a e kāinga Pasifiki 2020-2030 (Action Plan for Pacific Education 2020-2030)

- Sitepu 1: Fengāue'aki fakataha ki he ngaahi fiema'u 'oku 'ikai lava ke fakakakato 'e he tokotaha ako Pasifiki mo e ngaahi fāmilí.
- Ke fokotu'utu'u ha tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo hono ako'i 'o e lea fakafonua 'o e Pasifiki fakataha mo e lea faka-Pilitāniá 'i he ngaahi akoteú mo e ngaahi 'apiakó.

Fakamatala 'o e Ako Fakafonuá mo e ngaahi me'a Fakaako ke 'uluaki tokanga'i (Statement of National Education and Learning Priorities)

- Fakapapau'i 'oku malu 'a e ngaahi ako'angá, pea 'oku hao meí he lau lanú, filifilimanakó mo e fakamamahí.
- Ke 'i ai ha ngaahi taumu'a ako ma'olunga ki he tokotaha ako kotoa pē, pea tokoni'i 'a e ngaahi taumu'a ni 'aki ha feinga ke ngāue fakataha mo honau ngaahi fāmilí mo e komiunití ke fa'ufa'u, ha polokalama ako ke fakakakato ai 'enau fiema'ú pea fakatolonga 'enau lea fakafonuá, tupu'angá mo e tukufakaholó.
- Fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakafe'ātungia ki he ako ma'a e tokotaha kotoa, kau ai 'a e kau ako Maulí mo e Pasifiki, 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia fakasino/atamai pea mo kinautolu 'oku fiema'u 'a e ngaahi tokoni makehé.

Fa'unga ngāue ki he Ako Mā'olunga angé (Tertiary Education Strategy)

- Kuo loto lelei 'a e Pule'angá ki hono fakapa'anga mo poupou 'a hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi polokalama mo e ngaahi hala fononga ki hono ako'i 'a e lea fakafonua 'o e Pasifiki 'aki pē 'enau ngaahi lea fakafonuá.
- 'Oku mahu'inga ke tokanga 'a e ngaahi ako ma'olunga angé ke nau:
 - Fakamahu'inga'i 'a e lea 'oku ngāue'aki 'e he kau ako Maulí mo e kau ako Pasifiki peá ke 'i ai ha faingamālie ke ngāue'aki 'a e ngaahi leá ni.
 - Ngāue fakataha mo e ngaahi 'apiakó, kāingá, ngaahi fāmilí, komiunití Pasifiki mo e ngaahi ngāue'angá ki hono palani ha ngaahi founga ke ma'u faingamālie ai 'a e kau ako lea kotoa ke lava 'enau ngaahi akó.

Ma'u Mafai ki he ngaahi Faka'ilonga ako 'i Nu'usilá ni

Takiala Pasifika 2020-2023 Palani Ngāue ki he fakalalakaka 'a e ako 'a e Pasifiki

- Poupoua 'a e kau faiako ki he lea fakafonua 'o e Pasifiki.
- Ke 'i ha tu'unga mā'olunga 'a hono fakahoko mo sivi'i ha ngaahi polokalama ako lea faka-fonua 'o e Pasifiki.

<p>Potungāue ki he ngaahi 'Ulungaanga faka-fonua mo e Tukufakaholó</p> 	<p>Ngaahi polokalama fakamafola leá mo e 'atá 'i he ngaahi lea 'o e Pasifikí'</p> <ul style="list-style-type: none"> • Poupou 'i 'a e ngaahi polokalama ako lea faka-fonua 'o e Pasifikí.
<p>Ofisi ki hono Vakai'i 'a e me'a Fakaakó</p> 	<p>Founga ngāue 'a e Pasifikí – Teke ke Lava 'a e kau 'Ako lea fakafonua 'o e Pasifikí 2019-2022 (Pacific Strategy – Driving Success for Pacific Learners 2019-2022)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ongó'i falala 'a e tokotaha ako lea fakafonua 'o e Pasifikí 'i he'ene leá, 'ulungaanga fakafonua mo e tukufakaholó.
<p>Potungāue ki Muli mo e Fekatau'aki</p> 	<p>Founga Fakaakeake 'a e Pasifikí</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko hono 'ilo'i mo pukepuke 'o e ngaahi lea fakafonua,, tukufakaholó mo e 'ulungaanga fakafonua, kuo fakatokanga'i ko e me'a mahu'inga taha ia ki he fonua (hā ia 'i he New Zealand's Pacific Engagement: From Reset to Resilience CAB-21-MIN-0401). • 'Oku hoko 'a e fakaakeake 'o e Lea ko e fakatātā ia 'o e fekau'aki 'a e ngaahi taumu'a ngāue fakalotofonua ke tau lava ai o ngāue feongoongi ke langa hake ai 'a e Pasifikí. • Palani ngāue ki he Vāhenga Pasifikí mo e Palani 'a e ngaahi Fonua 'o e Pasifikí ki he ta'u e 4 ka hokó.
<p>Potungāue Mou'i</p> 	<p>Ola Manuia: Pacific Health and Wellbeing Action Plan 2020 – 2024</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ke fakapapau'i 'oku ma'u 'e he kāinga Pasifikí 'a e ngaahi fetu'utaki mo e fakamatala kakato mo totonu pea 'i he taimi totonu fekau'aki mo e Covid-19. • 'Elia ke tokonga ki aí: Ke langa hake mo poupoua ha fa'unga mo'ui lelei fakafonua 'oku malú 'a ia 'oku ne pouaki 'a e femahino'aki 'o e fepikitaki 'a e ngaahi 'ulungaanga fakafonua 'o e Pasifikí, 'ulungāanga fakamāmani lahi mo e mo'ui lōtolú pea tokoni ai ki ha ola 'oku lelei angé.
<p>Potungāue 'a e Palēmiá mo e Kapinetí</p> 	<p>Fa'unga ngāue ki he mo'ui lelei 'a e Fānau iiki mo e Toutupú (Child and Youth Wellbeing Strategy)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ke mo'ui lelei pea fiefia 'a e fānau mo e to'utupu (fakalotolahi'i 'a e fānau mo e to'utupu ke nau loto to'a pea ma'u ha mo'ui lelei faka'atamai). • 'Oku ako pea tupulaki 'a e fānau mo e to'utupu ('oku tokangaekina 'enau feinga fakaakó, pea 'oku nau ma'u 'a e poto, 'ilo pea fakalotolahi'i kinautolu ke nau ikuna'i 'enau ngaahi taumu'a). • 'Oku faka'apa'apa'i pea tokangaekina 'a e fānau mo e to'utupu ('oku potupotu tatau 'a e ngaahi faingamālie 'o 'ikai ke 'i ai ha lau lanu, 'oku nau polepole'aki 'enau leá mo e tukufakaholó, pea 'oku tokangaekina lelei kinautolu 'i 'api, 'apiako, 'i he komiuniti' mo e 'initaneti).
<p>Pule'anga Fakatahatahá</p> 	<p>Ngaahi Taumu'a Ngāue 'e Tu'uloa (Sustainable Development Goals)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ke fakapapau'i 'oku potupotu tatau a e ngaahi faingamālie akó pea faka'ai'ai 'a e ngaahi faingamālie akó ki he kakai kotoa pē. • Ke fakapapau'i'oku tau mo'ui lelei mo tokangaekina 'a e mo'ui lōtolu 'a e taha kotoa 'i ha fa'ahinga ta'u motu'a pē.

Fakahoko, Monitoa (monitor) mo toe Vakai'i

'E tokoni 'a e palani ngāue 'a e pule'angá fekau'aki mo e ngaahi lea 'a e ngaahi fonua Pasifiki ki hono fakahoko 'o e Fa'unga Ngāue ni. 'E toutou vakai'i fakata'u ki ha liliu 'e fiema'u pe ko ha tokoni fakapa'anga lolotonga 'a e ta'u fakapa'angá. Okú ne fakaatā ai ke faingofua ke ngāue leva ki he me'a 'oku ngāue/ola lelei pea pehē ki he ngaahi me'a 'oku 'i ai 'a e ngaahi tó nounou. 'E kehekehe 'a e taimi 'oku vahe'i ke fakakakato ai 'a e taumu'a ngāue taki taha 'o fakatatau ki he me'a 'oku taau pe fe'ungá. 'Oku fakafaingamālie'i heni ha ngaahi fakakaukau mo ha polokalama fo'ou ke fakahoko, sivi'i, pea hoko atu ai 'a e ngāue. 'E vakai'i 'a e ngaahi ngāue kuo lavá 'o hangē ko 'ene 'asi atu 'i laló:

Fakaola ke Tolonga 'a e Lea Fakatonga	
Palani Ngāue 'a e Pule'angá ki hono vakai'i fakata'u 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki	
2023	Fakahoko pea fakakakato 'a e ngaahi fa'unga ngāue, Ke 'i ai ha me'a fua mei' he kamata'angá
2024	Vakai'i mo hono toe tñaki ha ngāue kehe mei' he Patiseti 24
2025	Vakai'i mo hono toe tñaki ha ngāue kehe mei' he Patiseti 25
2026	Vakai'i mo hono toe tñaki ha ngāue kehe mei' he Patiseti 26
2027	Fakahoa 'a e ngāue kuo lava 'i he vaeua'anga mo e kamata 'o e ngāue Fakahoa 'a e ngāue kuo lava' mo e kamata 'anga 'o e ngāue' (tohi kakai, Lekooti 'a e Leo Moana data)
2028	Vakai'i mo hono toe tñaki ha ngāue kehe mei' he Patiseti 27
2029	Vakai'i mo hono toe tñaki ha ngāue kehe mei' he Patiseti 28
2030	Fakahoa 'a e ngāue kuo lava 'i he vaeua'anga mo e kamata 'o e ngāue Fakahoa 'a e ngāue kuo lava' mo e kamata 'anga 'o e ngāue' (tohi kakai, Lekooti 'a e Leo Moana)
2031	Kamata 'a e palani ki he fa'unga ngāue hoko'
2032-2033	Ko hono toe vakai'i 'o e fa'unga ngāue ke tokoni ki he fokotu'utu'u ngāue 'o e kahaú

Fakamatala Fakalahi 1 (ANNEX 1): Fakakalalasi fakatatau ki he kautaha UNESCO

Ngaahi me 'a 'e hiva 'oku ngāue'aki 'e he kautaha UNESCO ki hono vakai'i 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea fakafonuá. 'Oku fakahoko 'eni ke fakapapau 'i 'oku 'ikai faka'aonga'i kotoa 'a e ngaahi me'a 'e hiva ki hono vakai'i ha lea. Ko e fakatokanga ki he me'a ni, 'oku 'ikai ke lava 'e ha me'a 'e taha pē (mei he me'a 'e hiva) ke ne fakafuofua'i totonu 'a e tūkunga 'oku 'i ai ha lea.

Ko e ngaahi me 'a 'e hiva 'oku fakakalasi ki he kulupu 'e tolu: lahi hono ngāue'aki 'o e leá, ngaahi fakakaukau mo e tu'utu'uni ngāue, mo e fiema'u fakavavevave ke hiki tohi 'a e fakamatala fekau'aki mo e leá 'o anga pehé ni:

Kalasi	'UHINGA/ME'A
Lahi 'a hono ngāue'aki 'o e leá	Ko e tukufakaholo 'o e leá mei he to'utangata ki he to'utangata (ko fē 'a e to'utangata 'oku nau ngāue'aki 'a e leá)
	Tokolahi 'o kinautolu 'oku lava 'o leá
	Ko e hā 'a e tokolahi 'o kinautolu 'oku lava 'o lea mei he fakakātoa 'o e tokolahi 'o e fonuá
	Ko e ngaahi 'alunga/hu'unga 'o e ngāue'aki 'o e leá 'i ha feitu'u pau (ko e fē feitu'u 'oku ngāue'aki ai 'a e leá, mo e tu'ou lahi 'a hono ngāue'aki)
	Lahi 'a hono ngāue'aki 'i he ngaahi feitu'u/'elia fo'ou mo e mītia (pē 'oku ngāue'aki 'a e leá 'i he ngaahi 'elia fo'ou hangē ko e 'initaneti mo e mītia fakasōsialé)
	Ngaahi naunau ki hono ako'i 'o e leá mo e laukongá ('o hangē ko hono ngāue'aki 'a e ngaahi naunau 'o kau ai 'a e ngaahi tohi ako, tikisinala, fa'unga 'o e kalamá, mo e ngaahi lea fo'ou 'o ka fiema'u, 'i he ngaahi ako'anga 'oku ako'i fakataha ai 'a e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifiki mo e lea faka-Pilitāniá)
Ngaahi fakakaukau mo e tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e leá	Ngaahi fakakaukau mo e tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e leá 'i he pule'angá mo e ngaahi potungāue fekau'aki, 'o kau ai 'a e tu'unga faka'ofisiale mo e ngāue'aki 'o e leá ('o tatau ai pē pe 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue mahino pe fakakaukau pau ke pou pou ki he lea fakafonuá 'e malava ke kei tokoni'i tatau pē mo e lea 'oku lahi taha hono ngāue'aki pē ko hono tapui faka'aufuli)
	Ko e ongo'i 'a e kāingá fekau'aki mo 'enau lea fakafonuá (pe 'oku mahu'ingá 'a e kāinga kotoa 'i he 'enau lea fakafonuá pe ikai, pē 'oku nau faka'amu ke teke 'a e lahi 'a hono ngāue'aki pe 'ikai, pē 'oku nau tokanga pe 'e mole 'a e leá pe 'ikai, pe 'oku nau loto nai ke ngāue'aki pē 'a e lea anga maheni)
Ko e fiema'u fakavavevave ke hiki tohi 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e leá	Ko e lahi pea mo e lelei 'a e ngaahi me'a 'oku hiki tohi fekau'aki mo e leá (ko hono vakai'i 'a e lahi 'o e ngaahi naunau ki he leá 'o kau ai 'a e tohi ako ki he kalamá, tikisinalé, ngaahi tohi makehé, ngaahi naunau ki he ako'i 'o e leá 'o kau ai 'a e ngaahi 'atá mo e fakamatala hiki tepi lelei)

Ko e ngaahi me'a ko'eni 'oku fakakalalasi mei he 1 ki he 5. Ko e 5 'oku 'uhinga ia 'oku 'malu' pea ko e 'O' 'oku 'uhinga ia kuo mole. 'Oku tñaki fakakātoa 'a e ngaahi maaká ke ma'u ai 'a e ngaahi fakatu'utu'ungá.

Ki ha ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he ngaahi tu'unga 'e hiva ko 'eni, vakai ki he: Language Vitality and Endangerment (unesco.org)

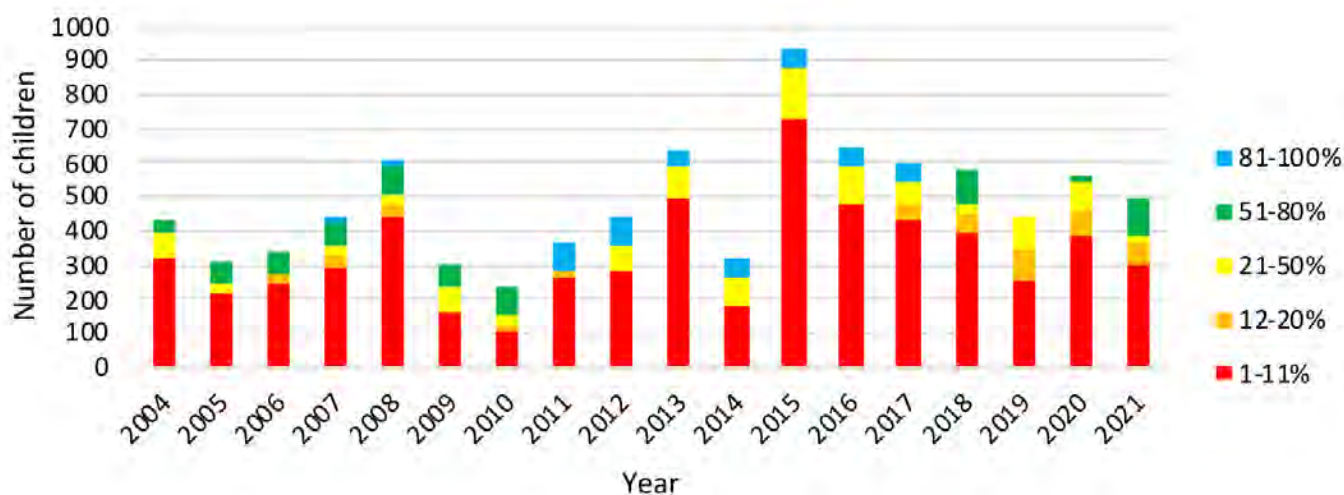
Fakamatala Fakalahi 2: ‘Ko e lēsisita ‘a e kau ako ‘i he ako’anga ‘oku ako’i fakataha ai ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki pea mo e lea faka-Pilitāniá

Akoteu

‘Oku hā ‘i he ngaahi kalafi ‘a e tokolahi ‘o e fānau kuo nau lēsisita ‘i he ngaahi polokalama ako lea ki he ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki pe ko e ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki fakataha mo e lea faka-Pilitāniá. ‘Oku mahino meí he kalafi ‘a e lahi hono toutou ngāue’aki ‘o e leá ‘i he ngaahi akoteú. ‘O hangē ko ‘ení, ko e pēseti ‘e 81-100%, ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi akoteu ‘oku pēseti ‘e 81-100% ‘enau ngāue’aki ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki. Ko e pēseti ‘e 1-11% oku ‘uhinga ia ki he ngaahi akoteu ‘oku pēseti ‘e 1-11% ‘enau ngāue’aki ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifiki, kae lahi ngāue’aki pē ‘a e lea faka-Pilitāniá.

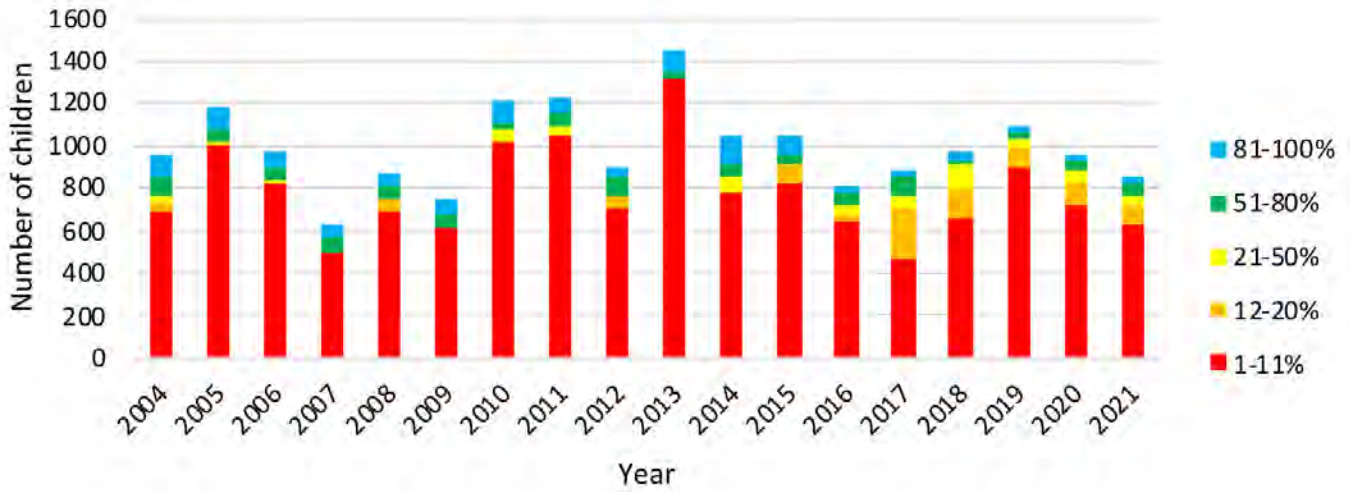
Fakatokanga’i ange: ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi akoteu ‘e lava ke lahi hake ‘i he lea fakafonua ‘e taha (meí he Pasifiki) ‘oku nau ako’i, pea ‘i ai ‘a e fānau ‘oku nau ako ‘a e ngaahi lea kehekehe ‘o e Pasifiki ‘o ikai ko e lea pē ‘e taha ‘a ia ‘e toutou lau kinautolu ‘i he’ene hā ‘i he tēpilé. ‘Oku takitaha līpooti pē ‘e he ngaahi akoteu ‘a e tokolahi ‘o e fānau ‘oku nau ako e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifiki ‘i he tohi kakai/līpooti fakata’ú ki he potungāue akó. ‘Oku fakafalala ‘a e potungāue akó ki he ngaahi akoteú ke kakato mo totonu ‘a e ngaahi līpooti ‘oku nau fakahū maí. ‘E malava ke hala ‘a e ngaahi līpooti meí he ngaahi akoteu ‘e ní’ihi koe’uhí ko e toko si’i ange ‘a e tokolahi ‘o e fānau akó. Ko e ngaahi kalafi ‘oku makatu’unga ia meí he fakamatala ‘i he uike ‘e taha ‘i Sune ‘o e ta’u kotoa pē.

Lea Faka-Tokelau (Gagana Tokelau)

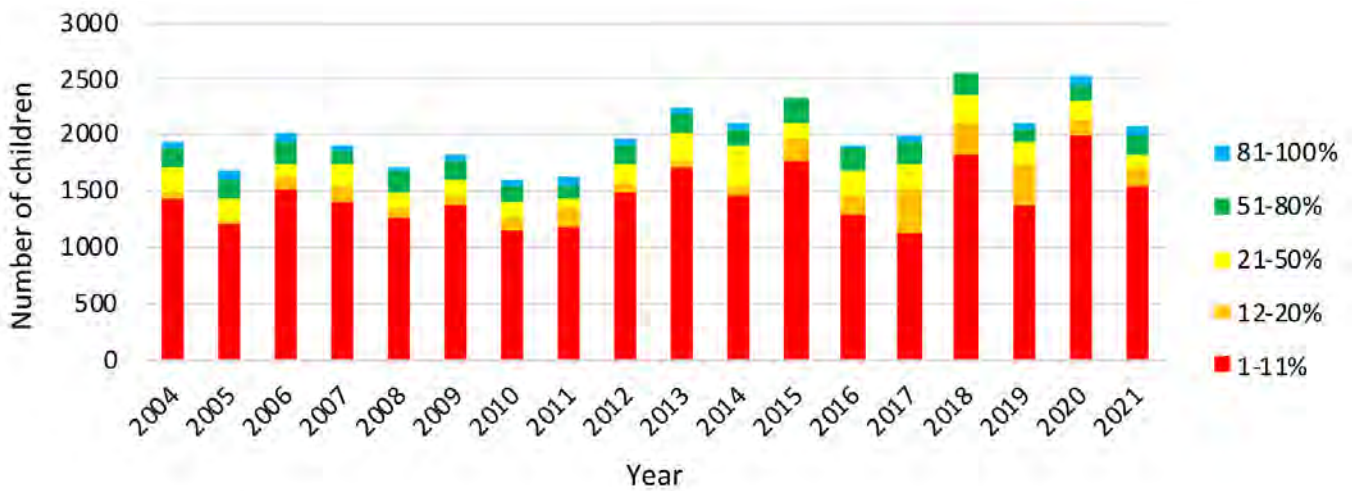
‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení ‘a e tokolahi ‘a e fānau ‘oku nau ako lea faka-Tokelau ‘i he ngaahi sēvesi ‘oku nau ngāue’aki ai ‘a e lea faka-Tokelaú. ‘I he 2015 na’e tokolahi taha ai ‘a e fānau ‘i he ngaahi sēvesi ko ení, ka neongo iá ko e tokolahi taha ‘o e ngaahi sēvesi na’a nau ngāue’aki pē ‘a e pēseti ‘e 1 ki he 11 ‘o e lea faka-Tokelaú.

Lea Faka-Niue (Vagahau Niue)

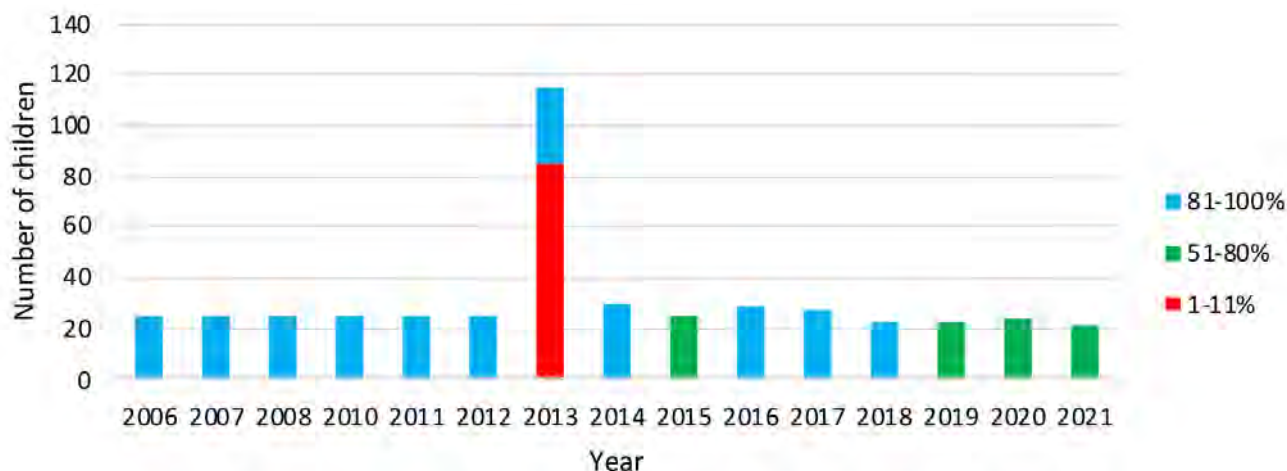
Talu meí he 2004, na'e fetō'aki 'a e tokolahi 'o e fānau ako lea faka-Niueé 'i he ngaahi sēvesi kehekehe. 'I he 2013 na'e tokolahi taha ai 'a e fānau 'i he ngaahi sēvesi kehekehe ko 'ení, ká na'e pēseti pē 'e 1-11% 'a 'enau ngāue'aki 'a e lea faka-Niueé. Lolotonga 'a e holo 'a e tokolahí, talu meí he 2013, kuo toe lahi hake 'a e fānau 'oku 'i he ngaahi sēvesi kehekehe 'oku nau ngāue lahi 'aki 'a e lea faka-Niueé.

Lea Faka-Kuki 'Ailaní (Te reo Māori Kūki 'Āirani)

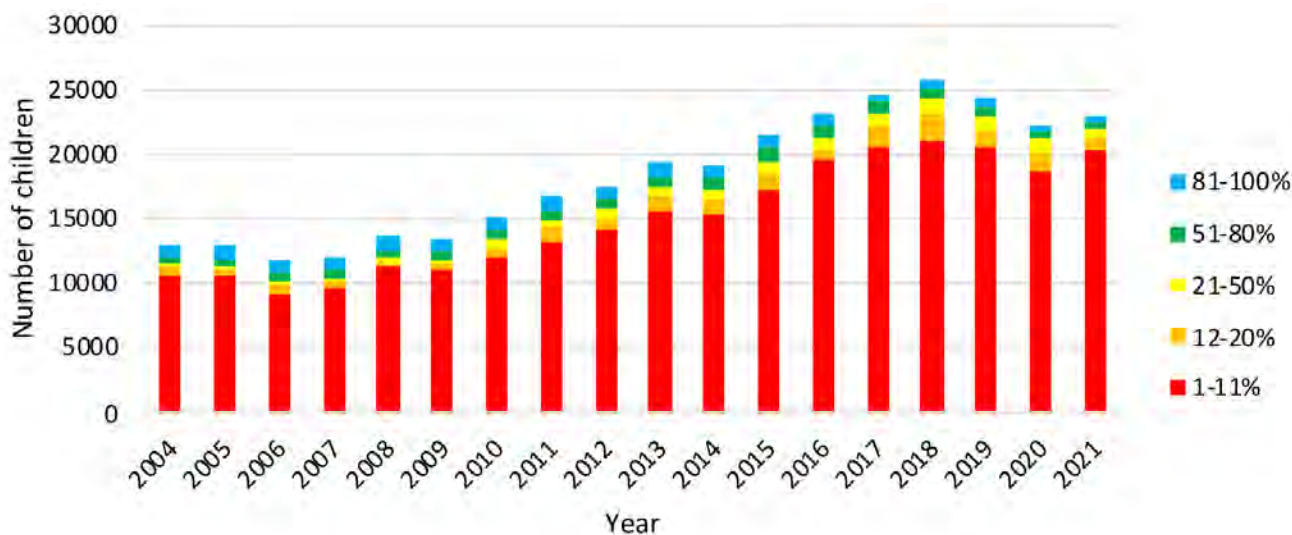
Ko e tokolahi 'o e fānau ako 'i he ngaahi akoteú na 'a nau ako lea faka-Kūki 'Ailaní, na'e mei nofo pē he vaha'a 'o e 1,500 mo e 2000 pea na'e 'i ai e ngaahi ta'u na'e a'u ki he toko 2,500. Lolotonga 'oku 'i ai 'a e ki'i 'alu hake 'a e tokolahi 'o e fānau 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú, ká 'oku 'ikai mahino 'a e pēseti 'o e lahi 'o hono ngāue'aki 'a e leá 'i he ngaahi ako'angá ni.

Lea Faka-Pukapuka

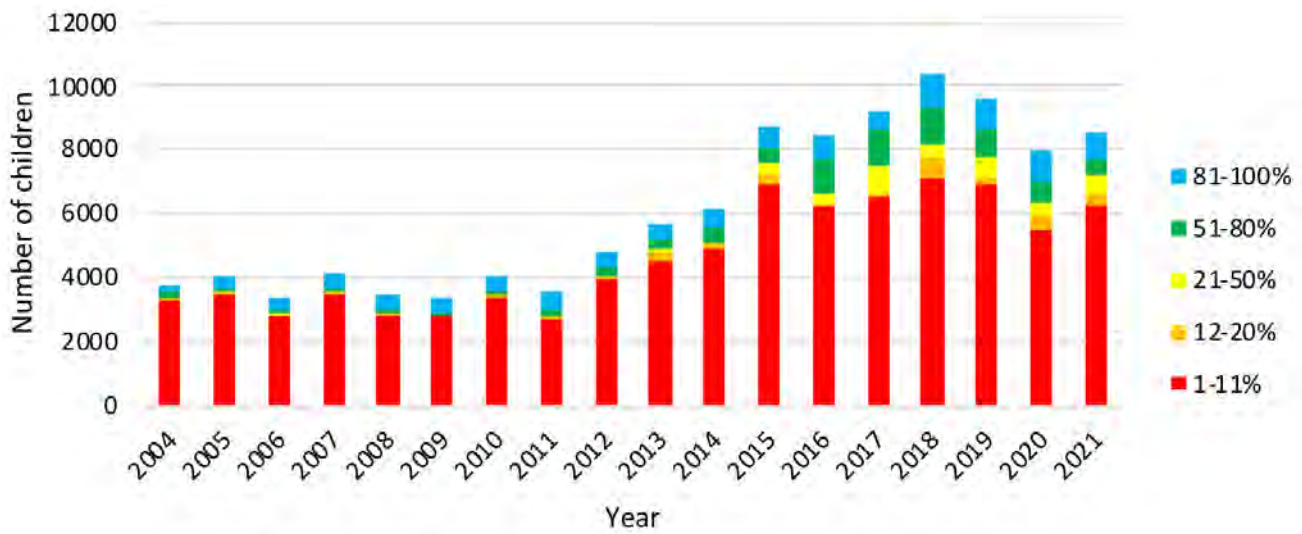
‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení, mahalo na’e taha pē ‘a e senitā akoteu ki he lea Faka-Kūki ‘Ailaní (Pukapuka) ki he fānau ‘e toko 25 na’e lahi ‘i he pēseti ‘e 50% ‘enau ngāue’aki ‘a e leá. Na ‘e tokolahi ‘aupito ‘a e fānau ako’ ‘o meimei a’u honau tokolahi ki he toko 120 ‘i he 2013. ‘Oku kei fakahoko ‘a e fekumi ki he ‘uhinga na’e tokolahi ai ‘e fānau ‘i he 2013.

Lea Faka-Ha’amoá (Gagana Samoa)

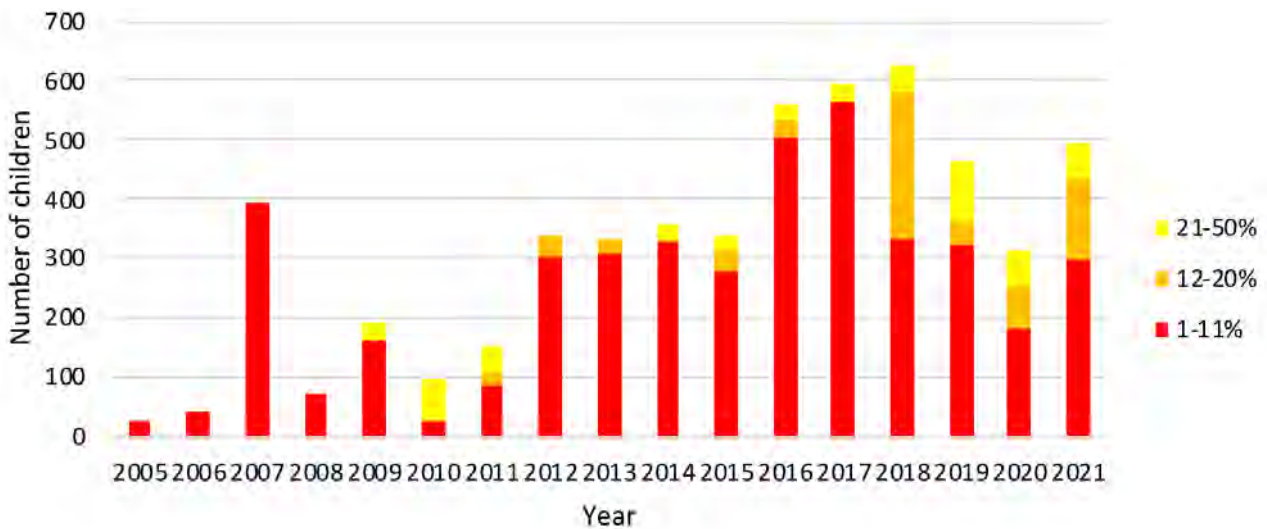
‘Oku hā ‘i he kalafi ko ‘ení na’e tokolahi ange ‘a e fānau na’e lava ke nau ako ‘a e lea faka-Ha’amoá meí he 2004 ki he 2018, ká na’e holo eni ‘i he vaha’a ‘o e 2018 ki he 2020. Ko e lahi taha ‘a hono ngāue’aki ‘o e Lea faka-Ha’amoá na’e hoko ia ‘i he ngaahi ngāue’anga ‘oku nau ngāue’aki ‘a e Lea Faka-Ha’amoá ‘o fakafuofua ki he pēseti pē ‘e 1 – 11% lolotonga ‘a e taimi ngāué. Ko e tokolahi ‘o e fānau ‘oku nau ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku lahi ange ‘enau ngaue’aki ‘a e lea faka-Ha’amoá (hangē ko e Aoga Amata) ‘oku mei nofo pē ‘i he tokolahi tatau ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atú. ‘A ia ‘oku ‘alu hake si’isi’i pē ‘a e tokolahi ‘i he ngaahi lēvoló pea holo hifo ‘i he ngaahi lēvolo ‘e ní’ihi.

Lea Faka-Tonga

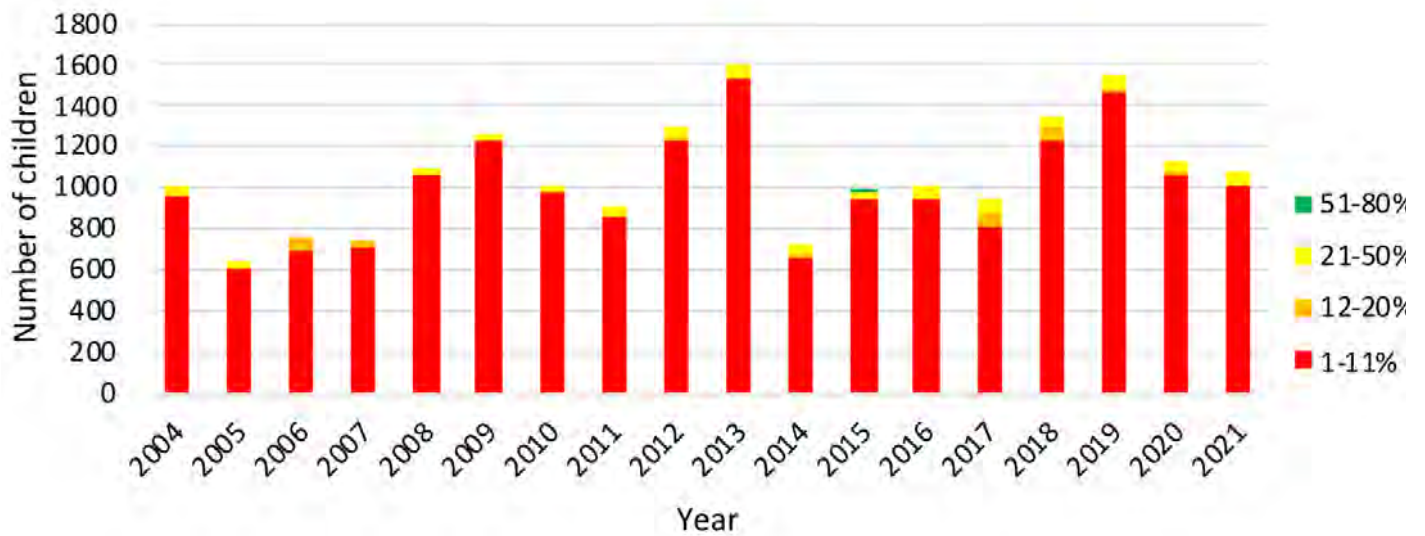
Oku hā ‘i he kalafi ko ‘ení ‘oku toe tokolahi ange ‘a e fānau na’a nau ma’u faingamālie ke ako Lea Faka Tonga’. Ko e tokolahi ‘o e fānau ‘oku nau ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku fakafuofua ki he pēseti pē ‘e 1 – 11% ‘a hono ngāue’aki ‘o e Lea Faka-Tongá. Talu meí he 2015 kuo tokolahi ange ‘a e fānau ‘oku nau ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku pēseti ‘e 50 pe lahi ange ‘a hono ngāue’aki ‘a e Lea Faka Tongá.

Lea Faka-Tuvalu (Gana Tuvalu)

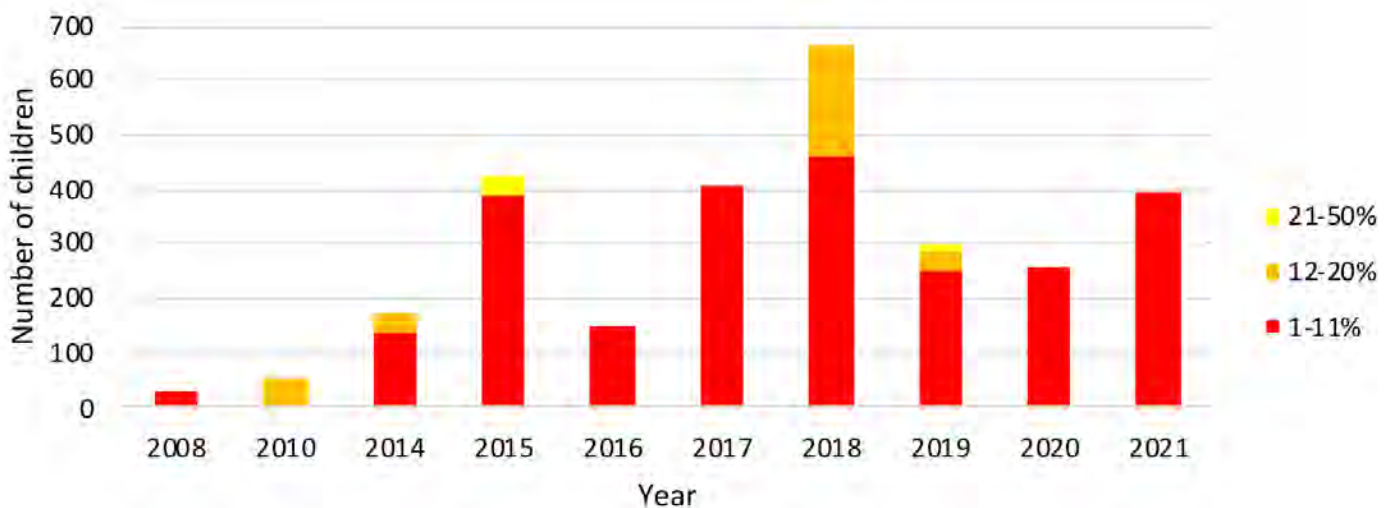
‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení ‘a e toe lahi ange ‘a e fānau na’a nau ma’u faingamālie ke ako lea faka-Tuvalu fakataha mo e lea faka-Pilitāniá. Neongo ‘oku ‘i ai ‘a e holo ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atú, ká ‘oku toe tokolahi ange ‘a e fānau ‘i he ngaahi sēvesi ‘oku laka hake ‘i he pēseti ‘e 12% ‘o e taimi ‘oku nau ngāue’aki ai ‘a e lea faka-Tuvalu.

Lea Faka-Fisi (Vosa vakaviti)

‘Oku hā ‘i he kalafi ko eni’, ko e tokolahi ‘o e fānau na ‘e lava ke nau ako lea faka-Fisi ‘i he ngaahi akoteu’, na ‘e fetōaki ‘Oku hā ‘i he kalafi ko eni, na ‘e fetōaki ‘a e tokolahi ‘o e fānau na’e lava ke nau ako lea faka-Fisi ‘i he ngaahi akoteu, ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atu, pea na’e fai pē ‘a e tokanga ki he ngaahi akoteu na’e pēseti pē ‘e 1-11% ‘a ‘enau ngāue ‘aki ‘a e leá.

Lea Faka-Kilipati (Te taetae ni Kiribati)

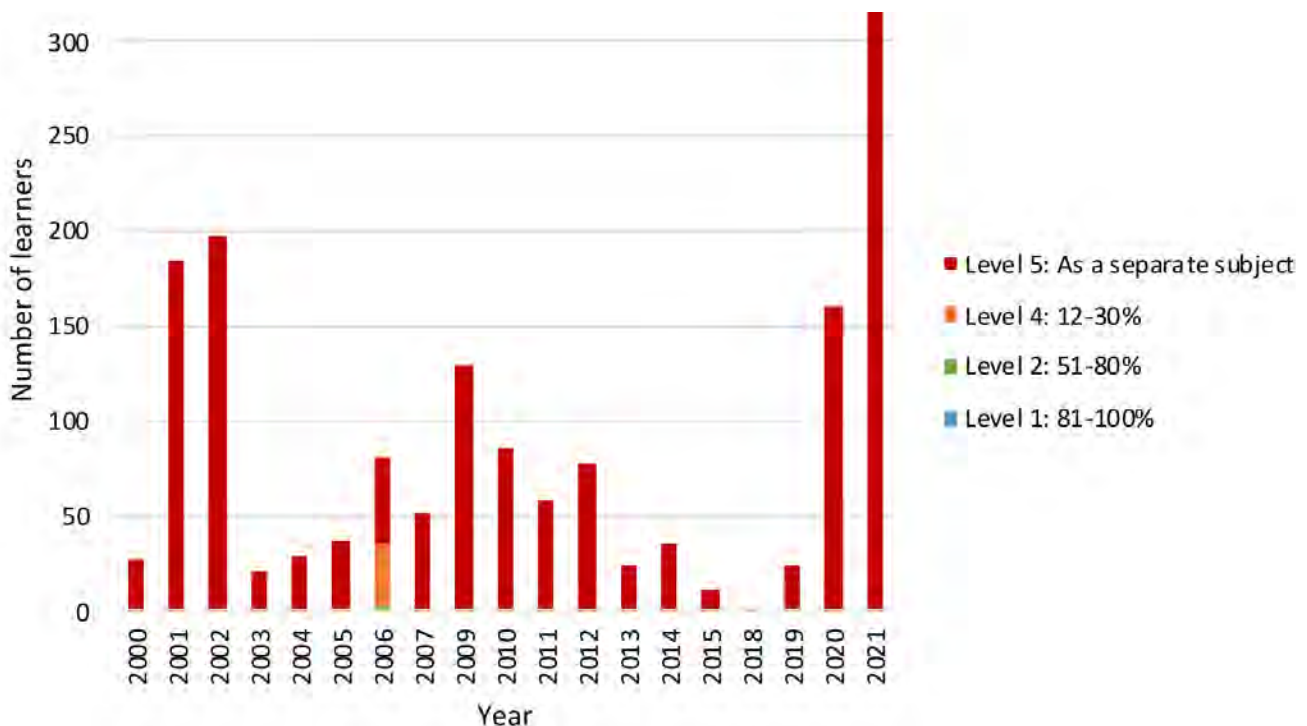

Na ‘e tokolahi ange ‘a e fānau na’a nau ngāue ‘aki ‘a e lea faka-Kilipati ‘i he 2021 ‘i hono fakahoa mo e 2008, ká kuo fetōaki ‘a e tokolahi ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atu. Ko e tokolahi ‘o e fānau ko ‘eni ‘oku nau ‘i he ngaahi sēvesi na’e pēseti pē ‘e 1-11% ‘enau ngāue ‘aki ‘a e lea faka-Kilipati.

Ako'angá

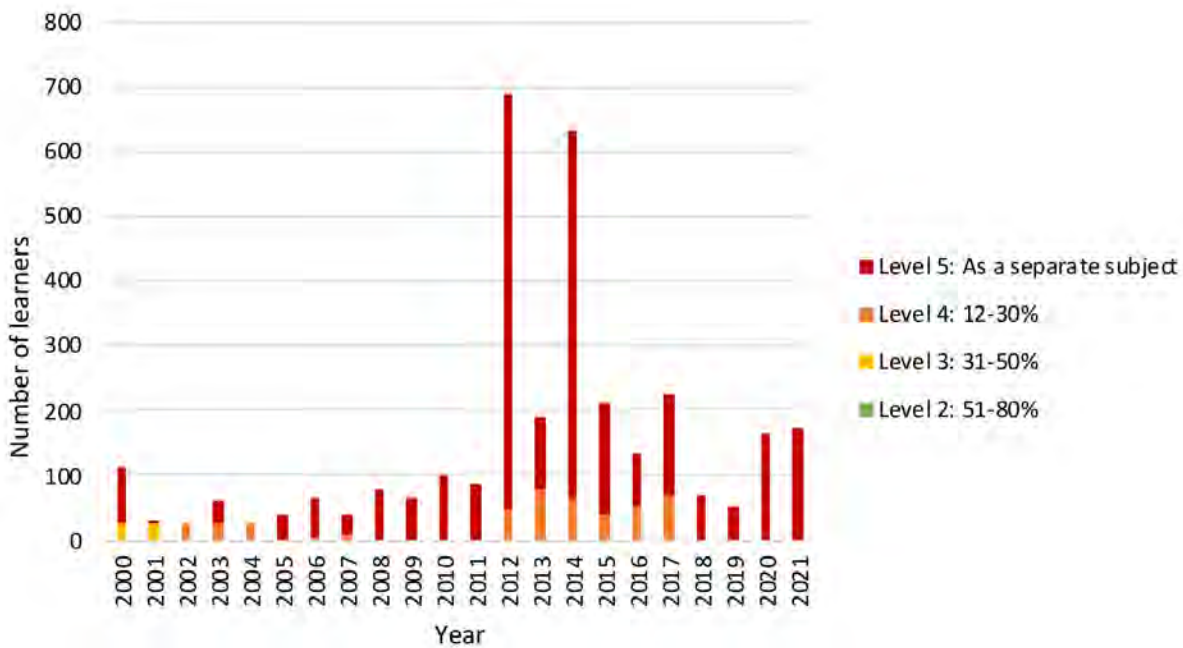
'Oku hā 'i he kalafí 'a e tokolahi 'o e kau ako na'a nau lēsisita 'i he polokalama ako lea 'o e ngaahi fonua 'o e Pasifikí pe ngāue'aki 'a e lea fakafonuá fakataha mo e lea faka-Pilitāniá 'i he ngaahi ako'angá. 'Oku hā meí he fakahinohinó (key) 'a e ngaahi lēvolo/tūkunga kehekehe 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi lea fakafonuá 'i loki akó. Hangē ko 'eni, Lēvelo 1: pēseti 'e 81 – 100% ko e tu'unga mā'olunga taha ia 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí 'i hono ako' 'o e kau akó 'a ia 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 81 – 100% 'o e taimi faiako 'oku ngāue'aki ai 'a e lea fakafonuá. 'Oku 'uhinga 'eni ki he ngaahi kalasi 'oku ngāue'aki ai 'a e lea fakafonuá ki hono faiako'i, ká 'oku 'ikai 'uhinga ia kiate kinautolu 'oku ako 'a e ngaahi lea 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifikí. 'A ia 'e faiako'i 'a e ngaahi lēsoní, hangē ko e fiká pe sainisí 'i he lea fakafonua 'o e Pasifikí ka 'oku 'ikai ko e lea Faka-Pilitāniá. 'I he tafa'aki leva 'e taha 'o e kalafí, 'oku 'i ai 'a e 'Lēvolo 5: ko e lēsoni mavahe, 'oku 'uhinga ia ko e ngaahi leseni 'oku fakataumu'a ia ki hono ako' 'o e ngaahi lea fakafonua 'o e Pasifikí, ka 'oku 'ikai ko hono faka'aonga'i 'o e lea fakafonuá ki hono ako' 'o e ngaahi lēsoní kehe'.

Lea Faka-Tokelau (Gagana Tokelau)

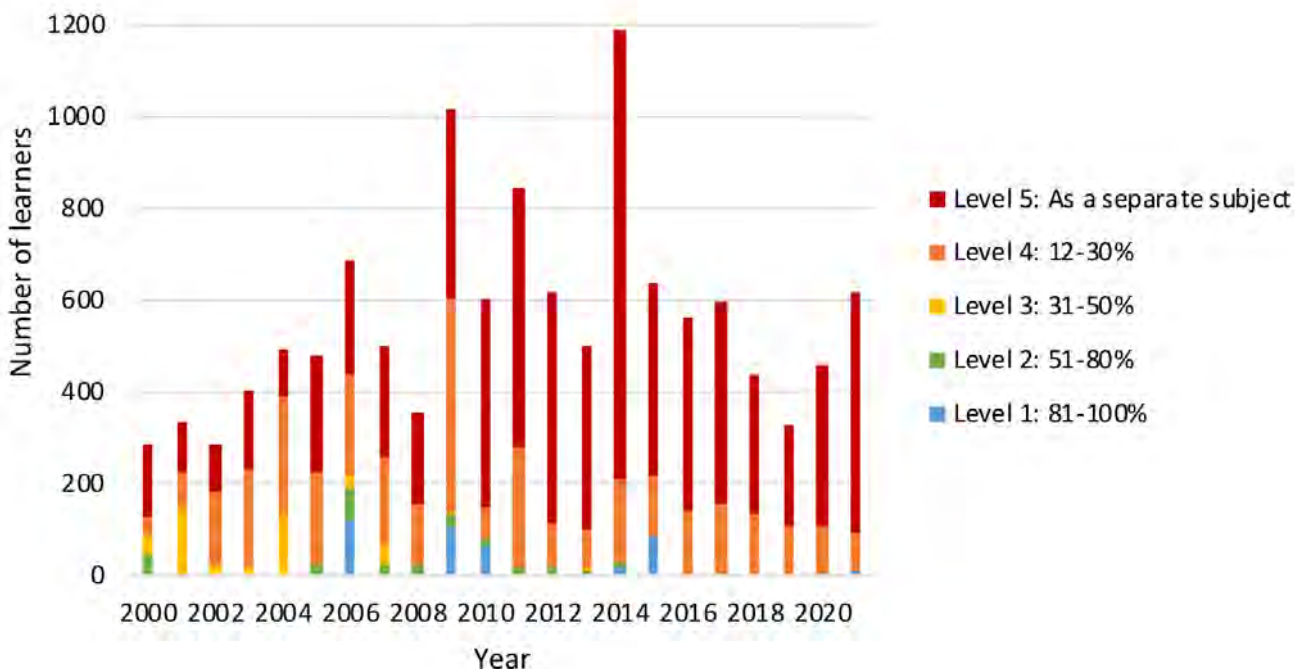
'Oku hā 'i he kalafi ko ení 'oku ako'i ko e leseni makehe pē 'a e lea faka-Tokelaú, 'o 'ikai ako'i fakataha mo e lea faka-Pilitāniá. 'I he 2006 na'e 'i ai 'a e faingamālie ke ako'i fakataha ai 'a e lea faka-Tokelaú mo e lea faka-Pilitāniá, ká 'e ngata pē 'a e lea faka-Tokelaú 'i he levolo 4, 'a ia 'oku fa'a pēseti pē 'e 12-30% 'a hono ngāue'aki 'o e leá ni.

Lea Faka-Niueé (Vagahau Niue)

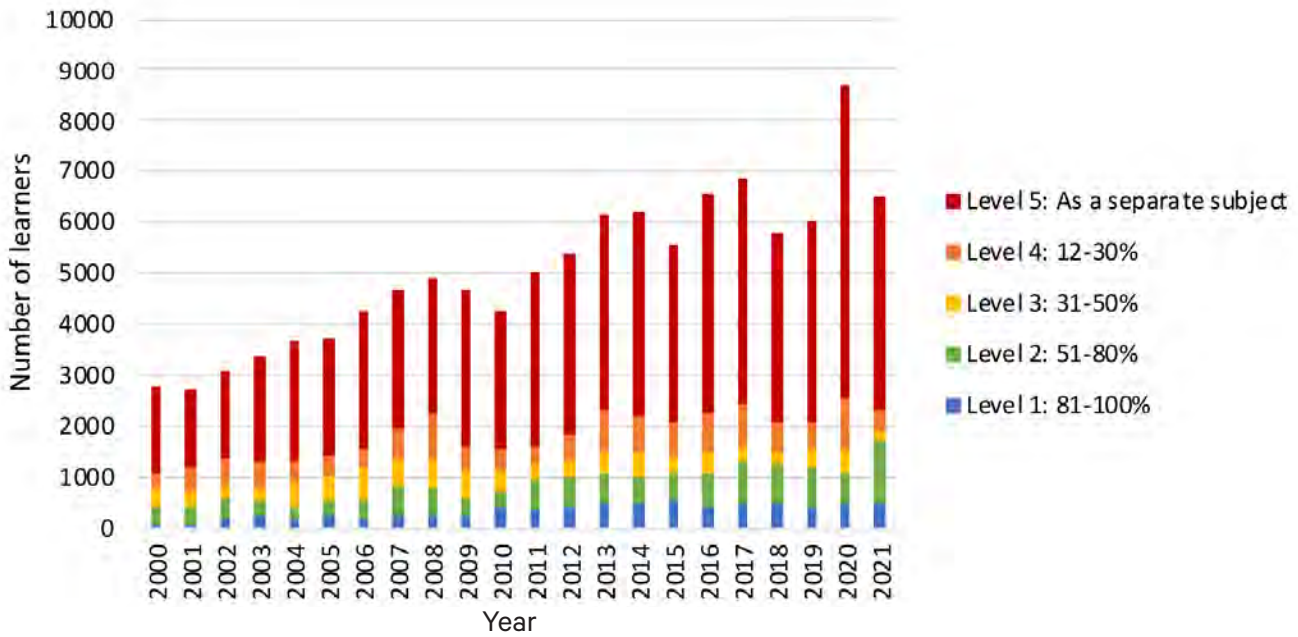
‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení ‘oku ako’i ko e lesoni makehe pē ‘a e lea faka-Niueé, ‘o ‘ikai ako’i fakataha mo e lea faka-Pilitaniá. Ká ‘i he konga kimu’a ‘o e 2000 pea meí he 2012 ki he 2017 na’e lahi ange ‘a e faingamālie ke ako fakataha ai ‘a e lea faka-Niueé mo e lea faka-Pilitaniá.

Lea Faka-Kūki ‘Ailaní (Te reo Māori Kūki ‘Āirani)

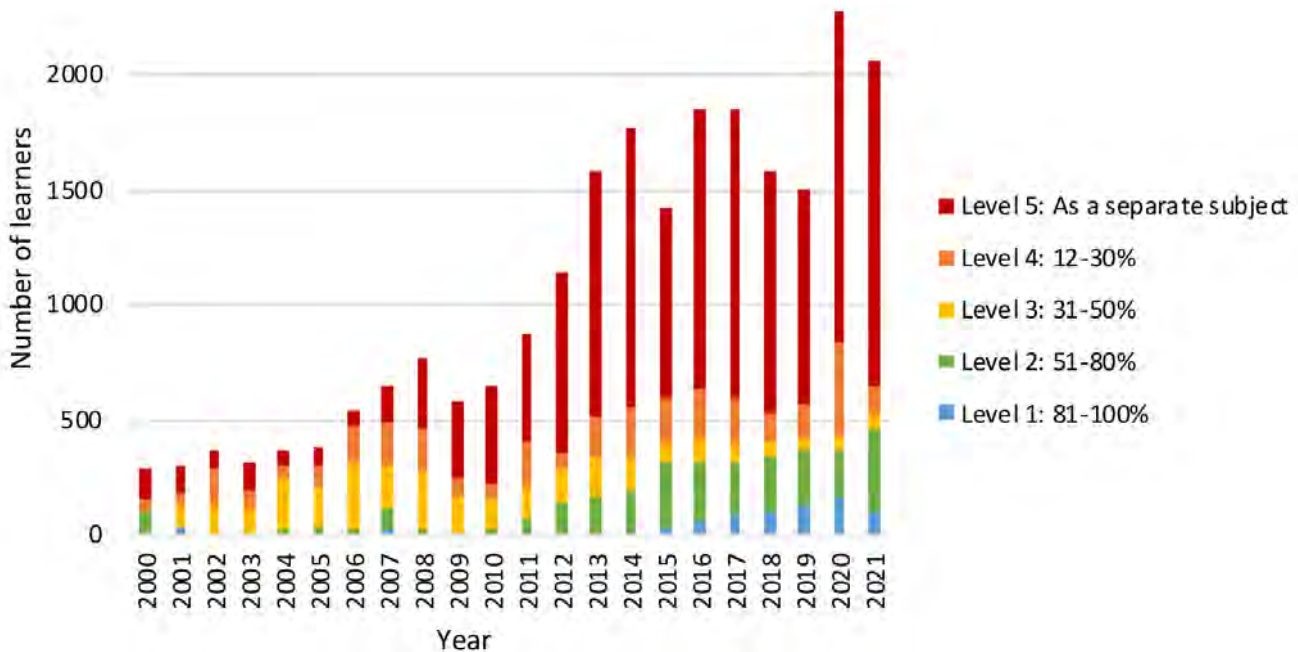
‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení na’e ‘i ai ‘a e ngaahi faingamālie lahi ki he ako lea faka-Kūki ‘Ailaní – tatau pē ‘a hono ako’i ko e lesoni makehé mo hono ako’i fakataha mo e lea faka-Pilitaniá. Ko e taimi lahi na’e peseti pē ‘e 12-30% ‘a hono ngāue’aki ‘a e lea faka-Kūki ‘Ailaní ‘i hono ako’i fakataha mo e lea faka-Pilitaniá ‘a ia ko e tu’unga ma’ulalo eni, kaikehe ‘i he konga kimu’a ‘o e 2000, na’e ‘i he tu’unga mā’olunga ‘a hono ngāue’aki ‘o e lea faka-Kūki ‘Ailaní fakataha mo e lea faka-Pilitaniá.

Lea Faka-Ha’amoá (Gagana Samoa)

‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení, ‘a e toe tokolahi ange ‘a e fānau ako lea faka-Ha’amoá ‘o tatau pē ‘i hono ako ‘i fakataha mo e lea faka-Pilitāniá pea mo hono ako ‘i ko e lēsoni makehe ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atú. ‘I he 2021, na’e tokolahi taha ai e fānau ako lēvolo 1 mo e 2 (‘a ia na’e lahi hake ‘i he pēseti ‘e 50% ‘a hono ngāue ‘aki ‘o e lea faka-Ha ‘amoá ‘e he faiakó), ko e fānau ako ‘e 1,700 ‘i he lēvolo 1 mo e 2 fakatou’osi ‘i he ongo kalasí.

Lea Faka-Tonga

‘Oku hā ‘i he kalafi ko ení, ‘a e toe tokolahi ange ‘a e fānau ako lea faka-Tongá ‘o tatau pē ‘i hono ako ‘i fakataha mo e lea faka-Pilitāniá pea mo hono ako ‘i ko e lesoni makehé neongo na ‘e ‘i ai ‘a e holo ‘a e tokolahí meí he 2020 ki he 2021.

Fakatokanga 'i ange: Na 'e toki kamata pē 'a hono tānaki 'a e ngaahi ola ko 'eni 'i he 2021

Lea fakafonua	Tokolahi 'o e fānauako mo e lēvolo 'o e ako leá
Lea Faka-Pukapuka	Kau ako 'e toko 7 'i he lēvolo 5 (ako lea) 'i he 2021
Lea Faka-Tuvalu	'Ikai ke 'i ai ha lēkooti 'i he 2021
Lea Faka-Lotuma	'Ikai ke 'i ai ha lekooti 'i he 2021
Lea Faka-Fisi	Kau ako 'e toko 20 'i he lēvolo 5 (ako lea) 'i he 2021
Lea Faka-Kilipati	Kau ako 'e toko 15 'i he lēvolo 2 (ako lea he lea 'e ua) 'i he 2021

Fakamatala Fakalahi fika 3: Founga kehekehe ‘a hono Fakaakeake ‘o e lea faka-fonua

‘E tokoni ‘a e palani ngāue ki he lea fakafonua ‘o e Pasifikí ki he ngaahi tu‘utu‘uni mo e ngāue ‘oku fiema‘u ke ne liliu ‘a e ‘ulungāanga ‘o e leá. Ko e ngaahi ngāue ko ‘ení ‘okú ne uesia ‘a e fokotu‘utu‘u ki he fa‘unga pē fatongia /ngāue‘aki ‘o e ngaahi leá. ‘I he‘ene peheé, ‘oku katoi ‘e he ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ki he ngaahi leá ‘a e ngaahi founga kotoa ki hono ‘akoi ‘o e leá ‘o tatau pē ki he fakalūkufua’ (hangē ko e pule‘angá) pe ko e fakataautahá(hangē ko ‘apí).

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘elemeniti ‘e nima ‘o e palani mo e tu‘utu‘uni ngāue ki he leá kuo to‘o mai ‘o fakalelei‘i ke fe‘unga ke ngāue‘aki ‘e he ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifikí ‘i Aotearoa, Nu‘usilá , ko e – tūkunga, taukei ‘i he leá, ngāue‘aki ‘o e leá, koloa‘ia ‘i he leá, , pea mo e ngaahi fa‘unga ‘o e leá, ‘a ē ‘oku hiki tohí, ‘oku pehē ‘e he kau mataotao ‘i he mala‘e ‘o e leá, ‘oku mahu‘inga ‘aupito ‘a e ngaahi me‘á ni ki hono fakatolonga ‘o e leá.

Ko e **tūkunga** ‘oku fekau‘aki ia ki he tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a e leá ‘i he sōsaietí. ‘I Nu‘usilá ni, ‘oku uesia ‘e he tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifikí, ‘a e anga ‘o e vakai ki ai mo hono ngāue‘akí. Ko e ngaahi ngāue ke hiki hake ‘a e tu‘unga mo e mahu‘inga ‘o e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifikí, ko ha ngaahi ngāue ia ‘e tokoni ki hono fa‘u mo langa hake ha ‘ātakai lelei ke tupulaki ai ‘a e lea fakafonua ‘o e Pasifikí.

‘Oku ‘uhinga ‘a e **Taukei ‘i he leá** ki he pōto‘i lea, fanongo, lau konga pea mo e tohi nimá. ‘Oku fiema‘u ‘a e ngaahi ngāue ‘e malava ke fakalahi ai ‘a e ngaahi faingamālie ki he kakaí ke nau ako ‘a e leá pea ako lea ‘i he ngaahi lea fakafonua ‘a e Pasifikí kae lava ke fakatolonga ‘a e lea fakafonua ‘a e ‘otu motu ‘o e Pasifikí ‘i Aotearoa.

‘Oku ‘uhinga ‘a e **Ngāue‘aki ‘o e leá** ki he ngāue‘aki ‘o e leá ki he founga fetu‘utakí. ‘Oku hoko ‘a e toutou ngāue‘aki ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifikí ‘i ha feitu‘u pē, ‘oku mahu‘inga ia ki he fakaakeake mo e fakatolonga ‘a e leá.

Mafai ke ‘ilo‘i mo **fakatokanga‘i ‘a e mahu‘inga ‘o ‘etau leá** ‘o fakafelāve‘i ia mo e mahu‘inga ‘o e leá, mo e ngaahi nunu‘a ‘o e ngaahi faitu‘utu‘u ni ki he lea ‘e ngāue‘aki ki hono pukepuke mo fakatolonga ‘o e leá. Ko e taha ‘o e ngaahi ngāue fekau‘aki mo ení, ‘oku kau ki ai ‘a e fiema‘u ke fakapapau‘i ‘oku mahino‘i ‘e he kakaí ‘a e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifikí ‘i Nu‘usilá ni. ‘Oku fiema‘u ke tau kau fakataha ‘i hono fakaakeake mo fakatolonga ‘o e ngaahi leá, pea ‘ilo‘i ai ‘a e fatongia ‘a e pule‘angá, ngaahi komiunitií, mo kitautolu taautahá , ke tokoni‘i ke tupulekina ‘a e lea fakafonua ‘a e otu motu ‘o e Pasifikí.

‘Oku ‘uhinga ‘a e **fa‘unga** ‘o e leá ki he ngaahi faka‘ilonga ‘oku ngāue‘akí, fokotu‘utu‘u mo e ‘uhinga ‘o e leá. ‘Oku kau heni ‘a e hiki tohí, ngaahi fakatātaá mo e ngaahi fakamatala fekau‘aki mo e leá. Hangē ko hono ngāue‘aki ‘i he kalamá, tikisinalé, ngaahi fakamatala kuo hiki tohí mo e founga kehekehe ‘a hono hikí mo hono fakaleá, ke tokoni ki hono ngāue‘aki ‘a e ngaahi lea fakafonua ‘o e Pasifikí ‘i Aotearoa.

Fakamatala Fakalahi 4: Fakakalakalasi 'o e Lea Fakafonua 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki

Ko e palani ngāue ko eni na'e 'uluaki fokotu'utu'u ia 'e he Potungāue ki he kakai Pasifiki (Ministry for Pacific Peoples) ke tokoni'i 'a e ngaahi lea fakafonua 'e hiva 'o e ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki 'o kau ai 'a e lea faka-Tokelaú, lea faka-Niueé, lea faka-Maulí, lea faka-Kūki 'Ailaní, lea faka-Ha'amoá, lea faka-Tongá, lea faka-Tuvalú, lea faka-Fisí, lea faka-Lotumá mo e lea faka-Kilipati.

Ko e ngaahi lea fakafonua kotoa ko 'eni 'oku kehekehe kotoa pē 'a 'enau ngaahi fiema'ú, honau ngaahi mālohinga pea mo e ngaahi pole 'oku nau fehanganāi mo iá. 'Oku tuku mai 'e he palani ngāue ha vīsone mo ha ngaahi me'a pau ke ngāue'i. Neongo 'eni, ka 'e lava 'o tokoni'i 'a e ngaahi fiema'ú 'a e ngaahi lea fakafonua takitaha 'o fakafou 'i he palani ngāue ki he lea fakafonua 'a e komiuniti 'o e Pasifiki. (Pacific Language Community Action Plans).

Na'e fai 'a hono vakai'i 'a e ngaahi lea 'e hiva 'o e Pasifiki 'o fakatatau ki he ngaahi me'a 'oku hā atu 'i laló:

- **Tu'unga faka-Konisitūtoné mo e ngaahi ngafa fakalaó:** Konisitūtoné mo e tūkunga 'o e lea fakafonua 'o e ngaahi fonua 'oku fakamalumu 'i he pule'anga Nu'usilá pē ngaahi vā fengāue'aki vāofi mo Aotearoa, Nu'usilá.
- **Longomo'ui 'a e ngaahi leá:** Fakapēseti fakalūkufua 'o kinautolu 'oku leá 'o kau ai 'a e fānau iiki, vave 'a e holo hono ngāue'aki 'o e leá, lēvolo kehekehe 'o e tu'unga fakatu'utamāki 'oku 'i ai 'a e leá, fakamaaka/tu'unga 'oku 'iloa ko e Graded Intergenerational Disruption Scale (GIDS) score.⁹
- **Tokolahi fakafeitu'u:** tokolahi 'o Aotearoa Nu'usilá, tokolahi 'o e kakai 'oku nofo 'i Aotearoa, Nu'usilá, tokolahi 'o kinautolu na'e fanau'i 'i Nu'usilá pea mo kinautolu 'a e kau hafekasi (ko e ongo me'a fakamuimu'i 'oku kau lahi ia ki he fetō'aki 'a e leá).

‘I he ngaahi tu ‘unga kehekehe ko ‘ení, na‘a mau foaki ha maaka ‘o makatu‘unga ‘i he sivi na‘e fakahokó. ‘O hangē ko ‘ení, ko kinautolu na‘e toko si‘i hifo honau tokolahí ‘i he 15, na‘e mā‘olunga ange honau maaká. Ko e ngaahi leá, na‘e tokolahi ange ‘a e kau ako ta‘u si‘i hifo he ta ‘u 15 na‘e mā‘olunga honau maaká. Ko e mālohi ‘a e lanu ‘i laló, ko e mā‘olunga ange ia ‘a e maaká.

Ko e ngaahi lea faka-fonua na‘e vāofi honau maaká na‘e fakakulupu fakataha ia ki he kulupu ‘e 3: Pēseti ‘o e kau

lea ‘i Nu‘usilá, pēseti ‘o e kau lea si‘i hifo ‘i he 15, mo e holo ‘a e leá. ‘I he taimi lahi na‘e mahino ngofua pē ‘eni, ka ko e lea faka-Fisi‘ na‘e lava ke kau ia ki he kulupu 2 fakataha mo e lea faka-Ha‘amoá mo e lea faka-Tongá pē ‘i he kulupu 3. Koe‘uhí ko e tokosi‘i ‘a kinautolu ‘i Nu‘usilá ni (kau ai ‘a e toko si‘i ‘o e kotoa ‘o kinautolu ‘oku nofo ‘i Nu‘usilá ni fakahoa ki he ngaahi kulupu kehé) pea mo e pēseti tokosi‘i ‘a e kau leá, na‘e lelei ange ke kau fakataha mo e lea faka-Tuvalu, lea faka-Kilipati mo e lea faka-Lotumá.

	Lea Faka-Tokelau	Lea Faka-Niueé	Lea Faka-Kuki ‘Ailaní	Lea Faka-Ha‘amoá	Lea Faka-Tonga	Lea Faka-Tuvalu	Lea Faka-Lotuma	Lea Faka-Fisi	Lea Faka-Kilipati
Tu‘unga nofo fonua	Tau kautū	Tau kautū	Tau kautū	Maveheaga Fekapitigaaki	Fakafetuiaga nakai tohi	Fakafetuiaga mai fakamua	Fakafetuiaga foou	Fakafetuiaga mai fakamua	Fakafetuiaga foou
% ‘o kinautolu ‘oku lea ‘i he lea fakafonua ‘i Nu‘usila	23%	12%	9%	50%	40%	48%	34%	24%	50%
% ‘o kinautolu si‘i hifo he ta‘u 15, ‘oku lea ‘i he lea fakafonua ‘i Nu‘usila	13%	7%	7%	20%	21%	25%	NA	9%	24%
Holo ‘o e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku nau lea ‘i he lea fakafonua’	-14%	-11%	-7%	-9%	-16%	-14%	+5%	-3%	-6%
Tu‘unga UNESCO	Severely endangered	Definitely endangered	Vulnerable	NA	NA	Definitely endangered	Vulnerable	NA	NA
GIDS maaka	8	8	8	6	6	6/7	6/7	6/7	6
Tokolahi ‘o e kakai (‘a e kolo’/ fonua’)	8,676	30,867	80,532	182,721	82,389	4,653	981	19,722	3,225
% Tokolahi ‘o e kakai ‘i Nu‘usila (vs Island)	85%	95%	82%	48%	45%	31%	NA	2%	3%
% Hafekasi	65%	71%	57%	41%	36%	28%	65%	45%	25%
% Fa‘ēle‘i ‘i Nu‘usila	79%	83%	83%	67%	64%	54%	49%	41%	41%
Maaka	42	44	40	23	27	18	18	21	13

References

- 1 Research to understand the features of quality Pacific bilingual education: Review of best practices. Stephen May, Ministry of Education (2020); Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012); May, S (2009). 'Pasifika Languages Strategy: Key Issues'. School of Education, University of Waikato; Defining positive mental wellbeing for New Zealand-born Cook Islands youth. Eliza Puna & Jemaima Tiatia-Seath (2017) ; 1; Tamasese K, Peteru C, Waldegrave C, Bush A. Ole Taeao Afua, the New Morning: A Qualitative Investigation Into Samoan Perspectives on Mental Health and Culturally Appropriate Services. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. 2005;39(4):300-309. doi:10.1080/j.1440-1614.2005.01572.x ; Māori and Pacific Peoples Co-creating research on loneliness and social isolation challenging Western perspectives in New Zealand – First presentation of findings. The Family Centre (2018); Fetui, V., & Malaki-Williams, A. M. (1996). Introduction of the Samoan language programme in New Zealand. In F. Mugler, J. Lynch (Eds.) Pacific languages in education (pp. 228-243). Suva, Fiji and Vila, Vanuatu: Institute of Pacific Studies, University of the South Pacific : Dept. of Literature and Language, University of the South Pacific ; Pacific Language Unit, University of the South Pacific; Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012).
- 2 <http://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/1452/thesis.pdf?sequence=1> & thesis.pdf (waikato.ac.nz)
- 3 Statement-of-Partnership-NZ-Tuvalu-_2019-2023.pdf (mfat.govt.nz)
- 4 Kiribati | New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade (mfat.govt.nz)
- 5 Tuvaluan: A Polynesian Language of the Central Pacific. Niko Besnier (1999).
- 6 National EFA 2015 review in Tuvalu - UNESCO Digital Library
- 7 Te Oranga o te Reo Māori 2006 – The health of the Māori language in 2006. Te Puni Kōkiri (2008).
- 8 Language planning and policy: Factors that impact on successful language planning and policy. Tony Trinick, Stephen May & Ruth Lemon (2020).
- 9 Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Joshua Fishman (1991).

2022 - 2032

FAKAOLA KE TOLONGA 'A E LEA FAKA TONGÁ

POTUNGĀUE KI HE KAKAI PASIFIKÍ

